यद्वा अस्तेरेव लिटि छान्दसो भूभावाभावः[१]। आनस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः। स च सर्वतः परिगृहीतो[२] विष्णुः, 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुम्लोच' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपश्यन्तो वितर्कितवन्तः, कि मित्याह— "ते ह देवा इति। विष्णुः 'क्व' कुत्राभूत्? तदात्मको यज्ञश्च क्व वाभूदिति। एवं वितर्क्य तैर्निर्णीत मर्थं दर्शयति— "ते होचुरिति। "अत्रैवेति। चतसृष्वपि दिक्षु परिवृतत्वेन गमनासम्भवात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरन्वेषणं कुरुतेत्यर्थः। इत्थं[३] परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मन्विष्टवन्तः। अन्विष्य तं भूम्यन्तः त्र्यङ्गुले 'अन्वविन्दन्' अलभन्त। यत एवम्, अत इदानी मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्र्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्य मिति विधत्ते— "तस्मादिति। त्र्यङ्गुलपरिमाणेन खाता[४] वेदिर्भवेदित्यर्थः।

वेदेस्त्र्यङ्गुलखनन मृषिसंवादेन द्रढयति— "तदु हेति। 'पाञ्चिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखाता मेव कृतवान्; अतोऽत्रापि त्र्यङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

त मिमं पक्षं निषिध्य पक्षान्तर माह— "तदु तथेति। 'सः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत्; तस्माद्यावति

१— "अस् भुवि"—इति अदा० प० ५५। "आर्द्धधातुके (पा०सू० २. ४. २५.)"—इत्यधिकृत्य "अस्तेर्भूः"—इति (पा०सू० २. ४. ५२.) भूभावः प्राप्त इति भावः। २— 'प्रतिबद्धो'—इति ठ, ड।
३— 'एवं'—इति ड। ४— 'त्र्यङ्गुलप्रामाण्येन खात्वा'—इति ज, झ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खात्वा तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात्। "तुमर्थे सेसेनिति[1] तवै-प्रत्ययः। पूर्वं कृत्स्नपृथिवीलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णो-र्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— "यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः[2] कर्त्तव्य इतीतिहाससुखेन विधि मुन्न-यति— "त मित्यादिना। 'तं' विष्णुम् 'अनुविद्य' लब्ध्वा उत्तर-परिग्रहेण पर्यगृह्णन्। गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरि-ग्रहः[3] तदपेक्षयास्योत्तरत्वम्। तस्य स्वरूप माह— "सुक्ष्मा[4] चासी-त्यादिना। 'दक्षिणतः' वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि "सुक्ष्मा चासि"-इति[5] यजुषा स्फ्येन लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्य माह— "इमा मिति। एव मुत्तरत्रापि योज्यम्। तृतीयमन्त्रे 'ऊर्क्'-शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— "रसवती मिति। पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम् "उपजीवनीया मिति। पयस्विनी हि गौर्लोके उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— "स वा इत्या-दिना। षड्ऋतुसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः; संवत्सरकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः। आम्नास्यते ह्यग्रे बृहदा-रण्यके— "त मेतावन्तं काल मबिभर्यावान्संवत्सरस्त मेतावतः

१— पा० सू० ३. ४. ९।

२— "उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति"-इत्यादि का०श्रौ० २. ६. ३१ सू०।

३— १५१ पृ० १७ पं०। ४— शोभना क्ष्मा, सुक्ष्मा।

५— वा० सं० १. २७. ४-६। का०श्रौ० सू० २. ६. ३१।

कामस्य परस्तादसृजत"-इति[१]। यज्ञस्य आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षर-साध्यत्वात् "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायत्त"—इति-श्रुतेः[२] प्रजापत्यात्मकः। एवं 'सः' यज्ञो 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः, 'अस्य' च यज्ञस्य 'मात्रा' परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-विशिष्ट मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन 'परिगृह्णाति' स्वीकरो-तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसङ्ख्या मनूद्य समुच्चित्य प्रशंसति—"षड्भिरिति। व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्रावयवाः, ते च पूर्वपरिग्रहे षट्। "गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्वान्तास्त्रयः, गृह्णाम्यन्ता-स्त्रयः; उत्तरपरिग्रहे च सुक्ष्मा चासीत्येव मस्यन्ताः षट् व्याहृ-तयः स्पष्टाः। अन्यत् पूर्ववत्[३] ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्री; सा च पश्चाद्विस्तृत्या चतुररत्निः, पुरस्तात् त्र्यरत्निः कार्येति विधत्ते—"व्याममात्रीति। 'व्यामः' प्रसारितकरद्वयान्तरालक्षणः। 'पश्चात्' प्रत्यग्भागे इत्यर्थः। "त्र्यरत्निः प्राचीति। त्रिभिररत्निभिर्विस्तृता प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः। "त्रिवृद्वीति। सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम्। पक्षान्तर माह—"नात्रेति। 'अत्र' वेद्यां परिमाणं नैवास्ति। 'यावतीं' यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वयं मनसा

१— बृह० उप० १. २. ४। उपरिष्टात्—का० १०. अ० ६. ब्रा० ४. क० ४।

२— तै० सं० १. ६. ११। तत्रैव "आश्रावयेति चतुरक्षर मस्तुश्रौष-डिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः"—इति च।

३— १६२ पृ० १५ पं०।

हविरासादनादिकार्यपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं कुर्यात्। कात्यायनोऽपीमं पत्तद्वय मसूत्रयत्—"व्याममात्री पश्चात् अरत्नी प्राची अपरिमितां वा"-इति[1]॥ १४ ॥

वेद्यंसयोराहवनीयस्य स्पर्शं विधत्ते—"अभित इति। 'अग्निम् अभितः' आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंसौ 'उन्नयति' ऊर्द्ध्वं प्रापयति। तदेतत्[2] प्रशंसति— "योषा वा इति। लोके हि योषित् पुमांस मंसाभ्यां परिष्वज्य शेते; अतो वेदेरपि अंसाभ्या मग्नेः परिष्वङ्गो युक्त इति भावः॥ १५ ॥

"योषा वै"—इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य प्रशंसति— "सा वा इति। 'वरीयसी' उरुतरा, विस्तीर्णतरा। उक्तं हि[3] "व्याममात्री पश्चात् स्यादिति"। 'मध्ये' प्रत्यग्भागानन्तर-भाविनि मध्यदेशे 'संह्वारिता' सङ्कुचिता; 'पुरः' पूर्वभागे 'उर्वी' विस्तीर्णा; अरत्निः प्राचीति विधानात्॥

एवं वेदिस्वरूप मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति— "एव मिति। "विमृष्टान्तरांसेति। श्रोणितो विमृष्टं न्यून मन्तर मव-काशो ययोः तौ 'विमृष्टान्तरौ' तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता। "सङ्ग्राह्येति। मध्यदेशे हस्तेन सङ्गृहीतुं शक्या; कृशोदरीति यावत्। एवम् 'एनां' प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां करोति॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५। २— 'तदेव'-इति ड।
३— १५२ पृ० १४ पं०। का० श्रौ० सू० २. २. ६. १० द्रष्टव्यम्।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते— "सा वा इति। 'प्राक्' प्राच्यां दिशि 'प्रवणं' निम्नं यस्याः सा तथोक्ता। प्राच्या दिशो देवसम्बन्धित्वम्; दिग्विभजनसमये देवैरात्मीयतया स्वीकारात्। श्रूयते हि तैत्तिरीयके— "देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवाः"-इति[1]। इमां प्रसिद्धिं द्योतयितु मत्र 'हि'-शब्दः। 'अथो'-इति पक्षान्तरं द्योत्यते। अत एव कात्यायनोऽपि पक्षद्वय मसूत्रयत्— "प्राक्प्रवणा मुदग्वा"-इति[2]। आपस्तम्बस्तु प्रागुदगुक्तोपजीवनेन विकल्प मसूत्रयत्— "प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा"-इति[3]। उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः; शान्तरूपत्वात्। अत एवान्यत्राम्नायते— "एषा वै देवमनुष्याणाꣳ शान्ता दिक्"-इति[4]॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते— "दक्षिणत इति। 'पुरीषं' खातं पांशुं 'प्रत्युदूहति' प्रतिक्षिपति। विहित मर्थ मुपपादयितुं विपक्षे बाध मुपन्यस्यति— "एषा वा इति। 'एषा' दक्षिणा दिक् पितॄणां स्वभूता। तथा च 'सा' वेदिः यदि 'दक्षिणाप्रवणा स्यात्' दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासिक्तोदकवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं 'क्षिप्रे' क्षिप्रम् 'इयात्' प्राप्नुयात्। प्राचीनप्रवणायान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह— "तथो हेति। तथा सति 'सः' यजमानः 'ज्योक्' चिरं जीवेत्।

१— तै० सं० ६. १. १. १. "देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त,— प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीꣳ रुद्राः"—इति।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६। इहाष्टमसूत्रटीका द्रष्टव्या।

३— आ० श्रौ० सू० २. २. ९। ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५।

खाता वेदिर्नाद्भिः श्लक्ष्णीकरणीया, किन्तु पांशुलैव कार्य्येति विधत्ते— "पुरीषवती मिति। तत् प्रशंसति— "पशवो वा इति। पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम्। 'पुरीषैः' पांशुभिः[1] युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्ता मेवैनां कुरुत इत्यर्थः॥ १७॥

"पुरा क्रूरस्येति[2] मन्त्रेण यद्वेदेः मार्जनं, तद् विधत्ते— "ता मिति। एतत्प्रशंसार्थ मितिहास माह— "देवा हेति। पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एव मवोचन्। किं मिति। 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धि। 'अनामृतम्' आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् 'आमृतम्', तद्विपरीतम् 'अनामृतम्', सर्वदा बाधविधुरम्। ईदृग्विधं यद् 'देवयजनं' देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् 'चन्द्रमसि' चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम। 'सः'-इति व्यत्ययेनैकवचनम्[3]। ते सुराः यदि 'नः' अस्मान् 'इतः' अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वय मेतत् स्थानं परित्यज्य 'तत एव' चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवेमेति। ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको 'हन्त'-शब्दः। एवं विचार्य्य तथैव देवैः कृत मिति दर्शयति— "स यदिति। व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता[4]। तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः। 'न्यदधत' निहितवन्तो निक्षिप्तवन्तः। 'तत्' निहितं देवयजनम्, 'एतद्' इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते।

१— इह सर्वत्रैव पांशु-पांसु-इति पाठभेदो आदि-ठाद्योः।

२— वा० सं० १. २८. १। का० श्रौ० सू० २. ६. ३२।

३— पा० सू० ३. १. ८५। ४— १२७ पृ० द्वितीयटीप्पनी द्रष्टव्या।

उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धि मुदाहरति— "तस्मादिति। यस्मादेवं पृथिव्याः अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धुदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः। यदीदृग्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव "पुरा क्रूरस्य"-इति[१]मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः 'अस्य' यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जन मनूद्य मन्त्रं[२] विधत्ते— "स इति। मन्त्र-गतक्रूरपदस्यार्थ माह— "सङ्ग्रामो वै क्रूर मिति। कथं सङ्ग्रामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति— "सङ्ग्रामे हीति। क्रूरकरण मपि कथं सङ्ग्रामे विद्यत इत्यत आह— "हतः पुरुष इति। पुरुषाश्वादेश्चतुरङ्गबलस्य तत्र हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधि-करणभूतः सङ्ग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥

पदार्थ मुक्त्वा वाक्यार्थ मुपपादयति— "पुरा हीति। 'क्रूरस्य' सङ्ग्रामस्य 'विसृपः' विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थ इत्यभि-प्रायः। मन्त्रस्य द्वितीयं भाग मनूद्य 'जीवदानु'-पदस्य विवक्षित मर्थं दर्शयन् व्याचष्टे— "उदादायेति। 'अस्याः' पृथिव्याः 'जीवं' जीवन-रूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजन मासीत्, तदित्यर्थः। तथा च 'जीवदानुं' जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवी मिति मन्त्र-पदाभिप्रायो वर्णितो भवति[३]। वैयाकरणास्तु "जीवेरदानुक्"-इति[४]

१, २— वा० सं० १. २८. १। का० औ० सू० २. ६ ३२।

३, ४— तदेवं जीवं ददातीति विग्रहोऽत्रास्य ब्राह्मणकारस्येष्टः। "आत्मे-मायां जीरदानुरिति वर्णलोपात्"-इति पा० ६. १. ६६ सू० वा०।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैराम्नातम्[१] । मन्त्रस्य भागान्तर मनूद्य व्याचष्टे— "या मिति । 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्यान्तिमं भाग मनूद्य व्याचष्टे— "ता मिति । 'एतेन' इदानीन्तनेन देवयजनेन 'तां' चन्द्रमस्यव-स्थिताम्, अनाम्रतां पृथिवीम् 'अनुदिश्य' तदेव मिति तादा-त्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति— "अपि हेति ॥ १९ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— "अथेति । प्रोक्षणीरासा-दयेत्यादिकं सम्प्रेषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति 'प्रोक्षण्यः' आपः, तासा मासादनं यज्ञरक्षार्थ मिति व्याचष्टे— "वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः ; तदंशपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागाम्नातम्— "तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा"-इति[२] । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ; तद्वन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् 'अभ्यजूगुपताम्' अभितोऽरक्षिष्टाम् । "गुपू रक्षणे[३]"-इत्यस्माल्लुङि "गुपेश्छन्दसि"-इति[४] चङि रूपम् । तत्र हि "आयादय आर्द्ध-धातुके वा[५]"-इत्याय-प्रत्ययो विकल्प्यते । "वज्रो वा इत्यादि । "तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति"-इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव[६] श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । "जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददा-तीति जीरदानुः"-इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ पृ० २ पं०, १३९ पृ० १० पं० च द्रष्टव्यम् ।

३— भ्वा० पं ३९५ । ४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ । ६— ६ पृ० २ पं०, २९ पृ० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासा मासादनं यज्ञस्याभितो रक्षायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोक्षणीना मासादनसमये आग्नीध्रकर्त्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं[1] विधत्ते—"स वा इति । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये[2]"-इत्युपरिशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'उपर्युपरि' समीपे उपरि देशे । आसाद्यमानासु 'प्रोक्षणीषु' 'धार्यमाणासु' सतीषु 'अथ' अनन्तर मासादनसमकाल मेवाग्नीध्रः स्फ्यम् 'उद्यच्छति' धारयति । विपक्षे बाध माह—"अथ यदिति । उद्यमन मकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने स्फ्याब्लक्षणौ 'वज्रौ' सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयसङ्गमाद् यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । 'समो गम्यृच्छि[3]"-इत्यात्मनेपदम् । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति— "तथो हेति । 'तथो' तथा च स्फ्यस्य[4] वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । "तस्मादिति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं[5] सम्प्रैषमन्त्रं[6] माकल्येनानुवदति—"अथैता मिति । हे आग्नीध्र ! प्रोक्षणार्था अप आसादय । अग्निसमिन्धनार्थम् 'इध्मं', वेदिस्तरणार्थम् 'बर्हिः' च, आहवनीयसमीपे आसादय । जुह्वाद्याः 'स्रुचः' सम्मार्जनसंस्कारेण संस्कुरु । यजमानस्य या पत्नी, तां योक्त्रेण 'सन्नह्य', यत् प्रागग्रावधिश्रित माज्यम्, तेन

१— स्फ्यलक्षणं ४८ पृ० द्रष्टव्यम् । २— पा० सू० ८. १. ७ ।
३— पा० सू० १. ३. २९ । ४— 'स्फ्यस्यास्याः'—इति ज, झ ।
५— 'विवक्षितं'—इति ड । ६— वा० सं० १. २८. २ ।

'उदेहि' आगच्छेति सम्प्रेषमन्त्रार्थः । एव मेष मन्त्रः परप्रत्याय-नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्प्रैष एव ; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह—"सम्प्रैष इति ॥

"स यदीत्यादि । प्रोक्षणासादनादिकम् आग्नीध्रेण कारयितुं यदि कामयेत, तदा 'एतत्' सम्प्रैषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथा न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा 'तत्' सम्प्रैषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो-पपत्ति माह— "स्वय मिति । 'अतः' अस्मात् कर्मणोऽनन्तर मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति 'हि' यस्मात् स्वय मेवैतद्वेद, तस्मात्परं प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्प्रैषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

"द्विषतो बधः"-इति[1] मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्वेद्युदङ् निरसनं विधत्ते— "अथेति । अभिचरतो विशेष माह— "अमुष्मा इति । अस्मिन् मन्त्रे "अमुष्मै"—इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिशेदि-त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— "अथेति । 'अवनेनिक्ते' शोधयति, प्रक्षा-लयेदित्यर्थः । "णिजिर् शौचपोषणयोः"-इति[2] धातुः । "निजां त्रयाणाम्[3]"-इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह— "यद्वीति । यत् खलु 'अस्याः' वेदेः खननादिकं 'क्रूरं' कर्माभूत् । तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन 'अस्याः' वेदेः 'अहार्षीत्' निरास्यत् । 'तस्मात्' पाण्योः क्रूरकर्मसंश्लेषात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः॥ २३॥

१— वा० सं० १. २८. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४२ ।

२— जु० उ० ११ । ३ — पा० सू० ७. ४. ७५ ।

अहुतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेश्च बर्हिस्तरणात् पूर्वं स्पर्शनिषेधं विधित्सुः तत्सिद्ध्यर्थ मितिहास माचष्टे— "स ये हेति । पूर्ववद् बहुवचनस्थाने स इत्येकवचनम्[१], ते । 'ये' प्रसिद्धा यजमानाः 'अग्रे' पुरा ह 'ईजिरे' इष्टवन्तः, 'ते' खलु यागसमये अहुतानि हवींषि कृत्स्नां वेदिं च 'अवमर्शम्' अवमृश्य संस्पृश्य यजन्ते; 'ते' च तेनावमर्शजनितेन दोषेण 'पापीयांसः' पापिष्ठाः निकृष्टा बभूवुः । याग मकुर्वाणास्तु अवमर्शजनितदोषविरहात् श्रेष्ठा एव बभूवुः। 'ततः' अनन्तर मेव अवमर्शनस्य दोषहेतुत्व मजानानान् 'मनुष्यान्' 'अश्रद्धा' यागविषया अरुचिः 'विवेद' प्राप्नोति[२] । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति— "य इति । यागस्य अनर्थहेतुता मज्ञासिषुरित्यर्थः ।

"तत इत्यादि । 'ततः' अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य अननुष्ठानात् 'इतः' अस्माद्भूलोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाशादिकं 'हविः' न जगाम । ननु मागमद्धविः; अमृतोपजीविनां देवाना मनेन किं प्रयोजन मित्यत आह— "इतः प्रदानाद्धीति । 'इतः' अस्माद्भूलोकात् प्रदीयमानं यद्धविः, तस्मादित्यर्थः । "कृत्यल्युटो बहुलम्"-इति[३] प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि ल्युट् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहास माह— "ते हेति। हविरागमनाभावेन निराहाराः

१— १२७ पृ० टीप्पनी द्रष्टव्या । २— 'प्राप्नोत्'-इति ठ, ड ।

३— पा० सू० ३. ३. ११३ ।

'ते' देवाः अङ्गिरसः पुत्रं बृहस्पति मुक्तवन्तः। कि मिति, 'अश्रद्धा' यागविषया मनुष्यान् प्राप्नोति[1], तत्[2] तां निरस्य तेभ्यो 'यज्ञं विधेहि' यजध्व मिति विधिं कुर्या इत्यर्थः।

स च बृहस्पतिः आगत्योक्तवान् — हे मनुष्याः! 'कथा' कथं कस्माद्धेतोः न यजध्वे इति। "था हेतौ च च्छन्दसि"—इति[3] था-प्रत्ययः। एवं पृष्टैस्तैरुक्तं यागाननुष्ठानकारण मुपन्यस्यति — 'किङ्काम्या' किङ्कामनया? कस्य फलस्येच्छयेत्यर्थः॥ २५॥

एवं यागानुष्ठानत्यागकारण मुक्तवत्सु तेषु बृहस्पतिरयथानुष्ठानजनित मेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु सम्यग्यागानुष्ठानज मिति बोधयंस्तेषां विपर्यस्ततां[4] निरस्यति— "स होवाचेति। "यद्वै शुश्रुमेति। 'यत्' खलु वस्तु देवाना मर्थं 'परिषूतं' परिगृहीतं शुश्रुम, 'तत्' एतदात्मक एष यज्ञः; तत्साध्यत्वात्। सामान्योक्तं विभिनष्टि— "यच्छृतानीति। 'शृतानि' पक्वानि पुरोडाशादीनि 'हवींषि', पूर्वपरिग्रहादिभिः 'क्लृप्ता' निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतत्साध्यो हि देवार्थो यज्ञः, 'तेन' एवंविधेन यज्ञेन हे मनुष्याः! यूयम् 'अवमर्शं' अवमृश्य यागात् प्राक् पक्वानि हवींषि, बर्हिःस्तरणात्[5] पूर्वं वेदिं च संस्पृश्य, 'अचारिष्ट' आचरणं कृतवन्तः; यागसाधनस्य च मनुष्यसंस्पर्शो न युक्तः; अतस्तस्मादेवावमर्शनात् हे मनुष्याः! यूयं पापीयांसोऽभूत, न तु यागात्। अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन

१— 'प्राप्नोत्'—इति ठ, ड। २— नास्त्येतत् पदं ठ-ड-पुस्तकयोः
३— पा० सू० ५. ३. २६। ४— 'विपर्ययग्रस्ततां'—इति ठ।
५— एवंविधस्थानेषु सविसर्गनिर्विसर्गपाठौ सर्वत्रैव ज्ञेयौ।

यजध्वम्; तथा च श्रैष्ठ्यं वो भविष्यतीति बृहस्पतिना बोधिते अवमर्शनपरित्यागस्यावधिं पृच्छति— "आ कियत इति। किय-त्कालपर्यन्त मेव अवमर्शनपरित्याग इत्यर्थः। तस्योत्तर माह— "बर्हिष इति। बर्हिःस्तरणपर्यन्तं, संस्कृतां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः[१] ॥

एतच्च हविषा मप्युपलक्षणम्; अतः पक्वानि हवींष्यपि यागात् पूर्वं न स्प्रष्टव्यानीति द्रष्टव्यम्। अत एव सूचितं कात्यायनेन— "प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमृशेच्छृतानि च हवींष्या प्रचरणा-दिति[२]। युक्तञ्चैतदित्याह— "बर्हिषेति। बर्हिषः स्तरणात्[३] पूर्वं मक्रान्ता सती सा वेदिः स्तीर्यमाणेन 'बर्हिषा' खलु आक्रान्ता भवति; अतोऽनाक्रान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्यर्थः ॥

"स यदीत्यादि। बर्हिषः स्तरणात्[४] पूर्वं यदि वेदिमध्ये 'किञ्चित्' तृणादिक मापद्येत, तदा तन्निरासार्थ मपि न स्पृशेत्; किन्तु 'बर्हिः स्तृणन्' स्तरणसमये बर्हिषः स्तरणं[५] कुर्वन्नेव 'तत्' तृणादिकं निरस्येत। स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शो न दोषायेत्यभि-प्रेत्याह— "अथेति। 'यदा' यस्मिन् काले बर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्त्यध्वर्यवः, तदानीं 'पदा' पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न दुष्यतीति भावः। एव मितिहासमुखेन प्रतिपादित मर्थ मिदानी मप्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते— "स य इति। 'एवं विद्वान्' उक्त मिति-हासं जानन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ २ [२.५.] ॥

१— 'वेदिं नावमृशेदित्यर्थः'—इति ट।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ३८, ३९।

३,४— 'बर्हिःस्तरणात्'—इति ठ। ५—'बर्हिःस्तरणं'—इति ठ

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
पञ्चमं ब्राह्मणम्[१] ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे वेदिपरिग्रहं "प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीं सन्नह्याज्येनोदेहि"-इति प्रैषमन्त्रं च विधाय, स्फ्य-प्रहरणं चोक्तम् । तत्र अध्वर्युः, ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं ग्रहीष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति । ततो ब्रह्मा बृहस्पते परिगृहाणेतीमं मन्त्र मुपांशु पठित्वा ॐ३ परिगृहाणेत्युच्चैरध्वर्यु मनुजानाति । अनुज्ञातश्चाध्वर्युः स्फ्येन श्रोणेरारभ्य दक्षिणतो 'वेदिं परिगृह्णाति' रेखां करोति । ततो हर त्रिरिति अग्नीधं प्रति ब्रूयात् । ततोऽग्नीत् ताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्योत्करे प्रक्षिप्य ता लेखाः 'सम्मृशेत्' मार्जनेन स्फोटयेत् । ततोऽभ्रि मादाय प्रदक्षिणं सर्वतो वेदिं खनति त्र्यङ्गुल मोषधिमूलोच्छेदपर्यन्तं वा । एव मेव स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु उत्तरवेदिं परिगृह्णाति । ततः स्फ्येन दक्षिणां दिशं प्रति वेदिपुरीष्य मुद्धृत्यानुमार्ष्टि । अनुमार्जनं चात्र खननेन विषमस्य समीकरणम् । ततोऽग्नीत् प्रोक्षणीर्गृहीत्वा वेदेरुपरिष्टात् समीपे एव धारयति, अध्वर्युश्च स्फ्य मुद्यम्य प्रोक्षणीरासादयेत्यादि प्रैषजातं ब्रूयात् । समाप्तेषु च प्रैषेषु स्फ्यं 'प्रहरति' उदगग्र मुत्करे प्रक्षिपतीति शम् ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् स्रुचः सम्मार्ष्टि यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषण मुपक्लृप्तं भवति* ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेविषत्येवं वा ऽएष देवानां यज्ञो भवति यच्छृतानि हवीᳳंषि क्लृप्ता व्वेदिस्तेषा मेतान्येव पात्राणि यत् स्रुचः ॥ २ ॥

स यत् सम्मार्ष्टि । निर्णेनेक्त्येवैना ऽएतन्निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनिजत्येकेन मनुष्येभ्योऽद्भिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽआपो हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽद्भिरेवैवम्वेतन्नाना भवति† ॥ ३ ॥

अथ स्रुव मादत्ते । तम्प्रतपति प्रत्युष्टᳲ रक्षः प्रत्युष्टा ऽअरातयो निष्टप्तᳲ रक्षो निष्टप्ता ऽअरातय ऽइति वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआस-

* 'भवति'—इति ख, ग । † 'भवति'—इति ख, च ।

ङ्गाद् बिभयाञ्चकुस्तद् यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षांऽस्यतो ऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि। अनिशितोऽसि सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो यजमानस्य सपत्नान् क्षिणु-यादेव मेतदाह व्वाजिनन्त्वा व्वाजेध्यायै सम्माज्मीति यज्ञियन्त्वा यज्ञाय सम्माज्मीत्येवैतदाहैतेनैव सर्व्वाः स्रुचः सम्मार्ष्टि व्वाजिनीन्त्वेति स्रुचं तूष्णीं प्राशित्र-हरणम्* ॥ ६ ॥

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टीति†। मूलैर्बाह्यत ऽइ-तीव वा ऽअयं प्राण ऽइतीवोदानः प्राणोदानावेवैतद्द-धाति तस्मादितीवेमानि लोमानीतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति। यथावमर्शं निर्णिज्यानवमर्शं मुत्तमं परिक्षालयेदेवं तत्तस्मात् प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै स्रुव मेवाग्रे सम्मार्ष्टि। अथेतराः स्रुचो योषा वै स्रुग् वृषा स्रुवस्तस्माद् यद्यपि बह्व्य इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति य ऽएव तास्वपि कुमारक ऽइव पुमान् भवति स ऽएव तत्र प्रथम ऽएत्यनूच्य ऽइतरांस्तस्मात् स्रुव मेवाग्रे सम्मार्ष्ट्यथेतराः स्रुचः ॥ ९ ॥

* 'प्राशित्रहरणम्'—इति च। † '०रतः सम्मार्ष्टीति'—इति च-B।

स वै तथैव सम्मृज्यात् । यथाग्निं नाभिव्युक्षेद् यथा यस्मा ऽअशन माहरिष्यन्त्स्यात्तं पात्रनिर्णेजनेनाभि-व्युक्षेदेवं तत् तस्माद् तथैव सम्मृज्याद् यथाग्निं नाभि-व्युक्षेत् प्राङिन्वैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

तद्धैके । स्रुक्सम्मार्जनान्यग्नावभ्यादधति व्वेदस्या-ह्वाभूवन्त्स्रुच एभिः सममार्ज्जिषुरिदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाद् भवदिति* तद् तथा न कुर्याद् यथा यस्मा ऽअशन माहरेत् तं पात्रनिर्णेजनं पाययेदेवं तत् तस्माद् पुरास्येदेवैतानि† ॥ ११ ॥

अथ पत्नीॅं सन्नह्यति । जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत् पत्नी प्राङ्मे यज्ञस्तायमानो यादिति युनक्त्येवैना मेतद् युक्ता मे यज्ञ मन्वासाता ऽइति ॥ १२ ॥

योक्त्रेण सन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्त्युस्ति वै पत्न्या ऽअमेध्यं यदवाचीनं नाभेरथैतदाज्य मवे-क्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽएतद्योक्त्रेणान्तर्द्धात्यथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्य मवेक्षते तस्मात् पत्नीॅं सन्न-ह्यति ॥ १३ ॥

* 'भवेदिति'—इति सायणसम्मत इति च ।

† 'देवैतानि'—इति ख, च ।

स वा ऽअभिवासः सन्नह्यति । ओषधयो व्वै व्वासो व्वरुण्या रज्जुस्तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति तथो हैना मेषा व्वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति तस्मादभिवासः सन्नह्यति ॥ १४ ॥

स सन्नह्यति । अदित्यै रास्नासीतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्न्येषा वा ऽएतस्य पत्नी भवति तदस्या ऽएतद्रास्ना मेव करोति न रज्जुꣳ हिरो वै रास्ना ता मेवास्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै न ग्रन्थिं कुर्यात् । व्वरुण्यो वै ग्रन्थिर्व्वरुणो ह पत्नीं गृह्णीयाद् यद् ग्रन्थिं कुर्यात् तस्मान्न ग्रन्थिं करोति ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वं मेवोद्गूहति । व्विष्णोर्व्वेष्योऽसीति सा वै न पश्चात् प्राची देवानां यज्ञ मन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्नी सा पश्चात् प्राची देवानां यज्ञ मन्वास्ते तद्धेमा मभ्यारोहेत् सा पत्नी क्षिप्रेऽमुं लोक मियात् तथो ह पत्नी ज्योग् जीवति तदस्या ऽएवैतन्निह्नुते तथो हैना मियं न हिनस्ति तस्माद् दक्षिणत ऽइवैवान्वासीत ॥ १७ ॥

अथाज्य मवेक्षते । योषा वै पत्नी रेत ऽआज्यं मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादाज्य मवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते । *अदब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्यनार्त्तेन त्वा चक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाहाग्नेर्जिह्वासीति यदा वा ऽएतदग्नौ जुह्वत्यथाग्नेर्जिह्वा ऽइवोत्तिष्ठन्ति तस्मा-दाहाग्नेर्जिह्वासीति सुहूर्द्देवेभ्य ऽइति साधु देवेभ्य ऽइत्ये-वैतदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽइति सर्व्वस्मै मे यज्ञायैधीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथाज्य मादाय प्राङुदाद्रवति† । तदाहवनीयेऽधि-श्रयति यस्याहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्ति सर्व्वो मे यज्ञ ऽआहवनीये शृतोऽसदित्यथ यदमुत्राग्नेऽधिश्रयति पत्नीꣳ ह्यवकाशयिष्यन् भवति न हि तदवकल्पते यत्सा-मि प्रत्यग् घरेत् पत्नी मवकाशयिष्यामीत्यथ यत् पत्नीं‡ नावकाशयेदन्तरियाद्ध यज्ञात् पत्नीं तथो ह यज्ञात् पत्नीं§ नान्तरेति तस्माद् सार्द्ध मेव विलाप्य प्रागुदाहरत्यवकाश्य पत्नीं यस्यो पत्नी न भवत्युग्र ऽएव तस्याहवनीये ऽधिश्रयति तत्तत ऽआदत्ते तदन्त-र्व्वेद्या सादयति ॥ २० ॥

तदाहुः । नान्तर्व्वेद्या सादयेदतो वै देवानां पत्नीः

---

* 'ऽदब्धेन'—इति च ।

† 'प्राङुदाद्रवति'—इति ग, 'प्राङुदाहरति'—इति च ।

‡ 'पत्नी'—इति ख । § 'पत्नी'—इति ख, ग ।

संयाजयन्त्युवसभा ऽअह देवानां पत्नीः करोति परःपुꣳसो हास्य पत्नी भवतीति तदु होवाच याज्ञवल्क्यो यथादिष्टं पत्न्या ऽअस्तु कस्तदाद्रियेत यत्परःपुꣳसा वा पत्नी स्याद् यथा वा यज्ञो व्वेदिर्य्यज्ञ ऽआज्यं यज्ञाद् यज्ञं निर्म्मिमा ऽइति तस्मादन्तर्व्वेद्येवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः। ते तत ऽआदत्ते ताभ्या माज्य मुत्पुनात्येको वा ऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ २२ ॥

स ऽउत्पुनाति। सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३*॥

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम्। प्रोक्षणीरुत्पुनाति सवितुर्व्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम्। प्रोक्षणीरुत्पुनाति तदप्सु पयो दधाति तदिद मप्सु पयो हित मिदꣳ हि यदा व्वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्ज्जग्ध्वापः पीत्वा तत ऽएष रसः सम्भवति तस्माद् रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥

अथाज्य मवेक्षते। तद्धैके यजमान मवख्यापयन्ति

* इतोऽनन्तरं "शतं २००"—इति ख, च

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथन्नु न स्वयु मध्वर्य्युर्वो भवन्ति कथुँ स्वयं नान्वाहुर्य्युच भूयस्य ऽइवाशिषः क्रियन्ते कथुं न्वेषा मुचैव श्रद्धा भवतीति यां वै कां चं यज्ञ ऽऋत्विज ऽआशिष माशासते युजमानस्यैव सा तुस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सो ऽवेक्षते। सत्यं वै चुक्षुः सत्यँ हि वै चुक्षुस्तस्माद्यु-दिदानीं द्वौ व्विवदमानावेयाता मह मदर्शं मह मश्रौष मिति य ऽएव ब्रूयादहु मदर्शं मिति तस्मा ऽएव श्रद्दध्याम तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २७ ॥

सो ऽवेक्षते। तेजोऽसि शुक्र मस्यमृत मसीति स ऽएषु सत्यु एव मन्त्रस्तेजो ह्येतच्छुक्रुँ ह्येतदमृतुँ ह्येतत्तत्स-त्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २८ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम्[१] [३.१.] ॥

१— एतस्य भाष्यस्यारम्भतः प्रागिमौ श्लोकौ दृश्येते ठ-पुस्तके—

"ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन् पञ्च सीरीन् त्रिदशतरुलता धेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोर्वीं रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणाः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद् विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलस्वर्णजं स्वर्णमुख्यः,
कार्पासं यं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः।
आज्योत्थं प्राज्यबुद्धिर्लवणज मतुलः प्राकरं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो (रत्न)-रूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात् सिङ्गणार्यः ॥ २ ॥"

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त मह्चं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

प्रोक्षणीरासादयेतिप्रैषमन्त्रानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीना मासादन मुक्तम्[1]; इध्माबर्हिषो[2]रुपसादनम् अपि[3] विशेषवक्तव्याभावात् सिद्ध मित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं स्रुक्सम्मार्जनं[4] विधत्ते— "स वा इति । "यथा वा इत्यादि । 'यत्' खलु देवानां वर्त्तनम्, 'तदनु'सार्येव मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपशाकादौ[5] पक्के सति भोजनस्थाने च शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि दर्व्यादीनि पात्राणि अद्भिः प्रक्षालनेन शोध्यन्ते । अतो मानुषव्यवहारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य[6] देवाना मन्ने[7] हविषि पक्के वेद्याश्च

१— १५५ पृ० १२ पं०, १६८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— दधिपयआदिगणपाठनिपातनात् दीर्घः (पा० सू० २. ४. १४.)।

३ — 'इति'–इति ठ-पुस्तकातिरिक्तेषु सर्वत्र ; ढ-पुस्तके तु नैव ।

४— "बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका मूलदण्डाः"–इति का० श्रौ० सू० १. ३. ३७। स्रुचस्तिस्रः—जुहूपभृद्ध्रुवाः। तत्र "पालाशी जुहूः"-इति, "आश्वत्थी उपभृत्"–इति च का० श्रौ० सू० १. ३. ३४, ३५। ध्रुवा तु भवति (का० श्रौ० सू० १. ३. ३१.)।

५— 'भोज्येऽन्नसूपशाकादौ'–इति ठ ।

६— '०विदानत्वादेव व्यवहारस्य'–इति ज, झ, ञ, ट, ढ ।

७— 'मन्ते'–इति ज, झ, ञ, ट, ढ ।

संस्कृतायां 'तत्परिवेषणसाधनानां स्रुचां सम्मार्जनं युक्त मिति "यत् स्रुचः"-इत्येवमन्तस्य[1] वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

"अथेति । "निर्णेनिजतीति । "अदभ्यस्तात्"-इति[2] झस्य अदादेशः । "परिवेविषति"-इत्यत्राप्येवम् ॥ २ ॥

ननु मानुष[3]पात्रवद् देवपात्राणां स्रुचा मप्यद्भिः प्रक्षालनेन भवितव्यम्, किं मनेन सम्मार्जनेनेत्याह— "स यदिति[4]। 'निर्णिक्ताभिः' प्रक्षालिताभिः स्रुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन प्रक्षालन मेव करोतीत्यर्थः ॥

देवपात्रस्य शोधने मानुष[5]पात्राद् विशेष माह— "तद्वा इति । "द्वयेनेकेनेति सामान्योक्तं विवृणोति— "अद्भिश्च ब्रह्मणा चेति । "आपो हि कुशा इति । अपां यज्ञियांशपरिणामरूपा हि कुशाः । तथैव हि प्रागाम्नातम्— "ता उपर्युपर्यतिपुप्लुविरेऽत इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपः"-इति[6]। अतः कुशैः सम्मार्जनाद्[7] यज्ञियाभिरद्भिरेव प्रक्षालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

"एवम्वेतदिति । द्वयेनेकेनेत्येवं साधनभेदकृतं देवमानुषपात्रसंस्काराणां[8] नानात्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— 'यत् स्रुचः'-इतीहत्यद्वितीयकण्डिकान्तपदम् ।

२— पा० सू० ७. १. ४ ।

३, ५— 'मनुष्य०'–इति ठ ।

४— 'देवपात्राणां स्रुचां न मानुषपात्रवत् अद्भिः प्रक्षालनं केवलं करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहितं प्रक्षालनम्'–इति ढ ।

६— ६० ए० १५ पं० द्रष्टव्यम् ।

७— 'सम्मार्जनं'–इति ड ।

८— 'देवमनुष्यपात्राणां संस्काराणां'–इति ञ, झ, ञ, ट, ड ।

प्रथमं स्रुवस्य[1] सम्मार्जनं विधातुं तस्यादानप्रतपने विधत्ते—"अथेति ॥ ४ ॥

"देवा इति। "देवा ह वा इत्यादिकं समन्त्रकस्य प्रतपनस्य प्रयोजनप्रतिपादकम्। तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम्[2] ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतप्तस्य स्रुवस्य समन्त्रकं[3] सम्मार्जनं विधत्ते—"स वा इतीति। स्रुवस्यान्तरतो बिलमध्ये वेदाग्रैरिति (प्राक्[4]) सम्मार्ष्टि। सम्मार्जनप्रकाराभिनयार्थः 'इति'-शब्दः। स च प्रकारः कात्यायनेन सूचितः—"वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् सम्मार्ष्टीति[5]।

मन्त्रस्य प्रयोजन माह—"यथेति। यथा खलु अयं स्रुवः 'अनुपरतः' उपरति मप्राप्तः सन् यजमानस्य शत्रून् 'क्षिणुयात्' हिंस्यात्। "रि क्षि०—०हिंसायाम्"-इति[6] धातुः। एव मेवैतत् ॥

मन्त्रवाक्य माह—"सपत्नानिति। सपत्नान् क्षिणोतीति 'सपत्नक्षित्'—इति मन्त्रपदस्याभिप्राय इति भावः। मन्त्रशेष मनूद्य व्याचष्टे—"वाजिनं त्वेति। 'वाजः' हविर्लक्षण मन्नम्, तदेव यज्ञः तद्वत्त्वेन; तद्वन्तं त्वां 'वाजेध्यायै' वाजस्य अन्न-स्येन्धनं दीपनम्, भूयःकरण मनेन क्रियत इति 'वाजेध्या'

१— "खादिरः स्रुवः"-इति, "अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः"-इति च का० श्रौ० सू० १. ३. ३२, ३८।

२— ३५ पृ० ८ पं०, ४२ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम्।

३— वा० सं० २. २९. २। का० श्रौ० सू० २. ६. ४६।

४— नास्त्येतत् पदं ख-पुस्तकादन्यत्र।

५— का० श्रौ० सू० २. ६. ४६। ६— स्वा० प० ३०।

यज्ञः, तस्य सम्मार्ज्मीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह— "यज्ञियन्त्वेति । यज्ञ मर्हतीति यज्ञियः । "यज्ञर्त्विग्भ्याम्"-इति घः[१] ।

जुह्वादीनां स्रुचां सम्मार्जनं विधत्ते— "एतेनैवेति । अनिशितोऽसीति योऽयं स्रुवसम्मार्जने मन्त्रः[२], 'एतेनैव' अनिशितासीति[३] स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः । अतएव सूत्रकृतोक्तम्— "अनिशितेति स्रुचः"-इति[४] । स्रुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं त्वेत्यस्यापि पुंलिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनीं त्वेति स्त्रीलिङ्गतया प्रयोक्तव्य मित्याह— "वाजिनीं त्वेति । सम्मार्जनक्रियापेक्षया 'स्रुचम्'-इति द्वितीया । जुह्वादिवत् समन्त्रकसम्मार्जनस्य प्रसक्तस्य निवृत्त्यर्थ माह— "तूष्णी मिति । प्राशित्राख्यो यो भागः, स ह्रियते अनेनेति 'प्राशित्रहरणं' गोकर्णाकृति पात्रम्[५], तत् तूष्णीं सम्मार्ष्टीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि— "तूष्णीं प्राशित्रहरणम्"-इति[६] । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकपक्ष मप्यसूचयत्[७]— "प्राशित्रहरणं तूष्णीं वा"-इति[८] ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ५. १. ७१ । २— 'स्रुवसम्मार्जनमन्त्रः'—इति ठ ।

३— वा० सं० १. २९. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४७ ।

४— का० श्रौ० सू० २. ६. ४७ ।

५— प्राशित्रहरणं वारणं, प्रादेशमात्रं, आदर्शाकृति (वर्त्तुलं), चमसाकृति (चतुरस्रं) वा भवति । का० श्रौ० १. ३. ३६, ४०, ४१ ।

६— का० श्रौ० २. ६. ४८ । ७— आप० श्रौ० सू० २. ४. ८ ।

८— तन्मन्त्रश्च तत्रैव— "रूपं वर्णं पशूनां मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्नसाहं सम्मार्ज्मीति"—इति ।

स्रुचां सम्मार्जनप्रकार मभिनयेन दर्शयति— "स वा इति। 'इति' अनेन प्रकारेण 'प्रागपवर्गं' वेदाग्रैर्बिलमध्ये सम्मार्जनम्। 'इति' अनेन प्रकारेण 'प्रत्यगपवर्गम्' आत्माभिमुखं 'बाह्यतः' पृष्ठभागे वेदाग्रमूलैः सम्मार्जनं कार्य मित्यर्थः। तथैव सूचितम्— "वेदाग्रै-रन्तरतः प्राक्सम्मार्ष्टिनिम्नित इति, विपर्य्यस्य बहिर्मूलैरिति[1]। यदेतदन्तरतो बाह्यतश्च द्विविधं सम्मार्जनम्, तत् प्राणोदानात्मना प्रशंसति— "इतीवेति। 'इति'-शब्दोऽत्राप्यभिनयार्थः। 'अयं' प्राणवृत्त्यात्मको वायुः 'इतीव' अनेनैव खलु प्रकारेण प्राङ् सञ्च-रति। उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम्[2]। अपानवृत्त्यात्मको वायुः[3] 'इतीव' अनेन प्रकारेण प्रत्यङ् सञ्चरति। अतः प्राक्-प्रत्यक्-सम्मार्जनाभ्यां स्रुचु प्राणापानावेव स्थापयतीत्यर्थः॥

"तस्मादित्यादि। यस्मात् स्रुचा मुपरिभागस्य सम्मार्जनं प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम्; 'तस्मात्' अरत्नेः उपरि-भागस्य लोमानि 'इतीव' एवमेव प्राचीनानि भवन्ति, पृष्ठभागस्य च लोमानि 'इतीव' इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः। अय मर्थस्तैत्तिरीयके विस्पष्ट माम्नायते— "तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरि-ष्टाल्लोमानि प्रत्यञ्च्यधस्तात्'-इति[4] ॥ ७ ॥

१— का० श्रौ० २. ६. ४६।

२— १०६ पृ० १२ पं० द्रष्टव्यम्। नास्त्येतद्वाक्यं ८-पुस्तके।

३— 'उदानवृत्त्यात्मकस्य'-इति ८।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १. ४. (तै० सं० १. १. १०. सा० भा०)

सम्मार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्सरं प्रदानं विधत्ते—"स वा इति। 'सः' खल्वाग्नीध्रः तत्तत्सम्मार्गानन्तर मेव सम्मृष्टं पात्रं पुनरग्नौ प्रताप्य अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः ॥

तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—"यथेति। यथा खलु कांस्यादिकं लौकिकं पात्र मवमृश्यावमृश्य निर्णिज्य प्रक्षाल्य, 'उत्तमं' चरमं क्रियाविशेषण मेतत्; अन्ततः 'अनवमर्शं' अवमर्शन मकृत्वैव केवल मुदकेनैव 'परितः' अन्तरतो बाह्यतश्च सर्वतः क्षालयेत्, एवं तत्सम्मार्जनानन्तरं पुनः[१] प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्रुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यं स्रुक्सम्मार्जनस्य तदानन्तर्यञ्च प्रागुक्तं लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितु मनुवदति—"स वा इति। "योषा वा इत्यादि। स्रुक् स्त्रीलिङ्गत्वाद् योषित्; स्रुवस्तु पुंलिङ्गत्वात् सेचनसमर्थः पुमान्। यस्मादेवं 'वृषाः' स्रुवस्य सम्मार्जने प्राथम्यं, 'तस्मात्' एव कारणात् बह्व्योऽपि स्त्रियः सम्भूय गच्छन्त्यो बाल मपि पुमांसं पुरस्कृत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति। तस्मात् दृष्टानुसारेण स्रुवस्य प्रथमं सम्मार्जनं युक्तम्[२], पश्चाच्च स्रुचा मित्येतत् युक्त मित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्मार्जने धर्मविशेष माह—"स वा इति। 'यथा' येन प्रकारेण सम्मार्जनसमये[३] 'अग्निम् अभि न व्युचेत्' अग्नेरुपरि सम्मार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्, तथैव सम्मृज्यात्। तदे-

---

१— 'पुनः-पुनः'-इति आदिषु। "प्रतप्य-प्रतप्य"—इति का० २. ६. ४७।

२— 'सम्मार्जन मुक्तम्'—इति ठ।

३— 'सम्मार्गनस्य समये'—इति ठ।

तल्लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— "यथेति। यस्य खलु भोजनार्थ मन्न माहरति, तं भुक्त्यर्थपात्रप्रचालनोदकेन यथाभ्युचेत्[१], एवमेव तदग्नेरभ्युचणम्। अग्नेर्होमार्थं हि हविः; स्रुक्स्रुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि; अतस्तत्प्रचालनोदकेन तस्याभ्युचणं तादृगेव स्यात्। न हि लोके पात्रप्रचालनोदकेन भोक्ताभ्युच्यते। अतः पात्रसम्मार्जनोदकेन[२] अग्नेरभ्युचणं न कार्य मित्यर्थः॥

कथं तर्हि सम्मार्जनं कार्य मित्याह— "प्राङिवेति। प्राङ्मुख एवाग्नेः[३] सकाशादुत्क्रम्य गत्वा अग्नेरुपरि यथा न पतति तथा सम्मृजीतेत्यर्थः॥ १०॥

स्रुक्सम्मार्जनानां वेदाग्राणा माहवनीये प्रहरणं शाखान्तराभिमत मुपन्यस्यति— "तद्धैक इति। स्रुचः सम्मृज्यन्ते एभिरिति 'स्रुक्सम्मार्जनानि' वेदाग्राणि अग्नावभ्यादधाति। दधता मभिप्राय माह[४]— "वेदस्येति। यज्ञसाधनो हि 'वेदः'; वेदस्य सम्मार्जनादावुपयुक्तत्वात्। एतानि च (वेदाग्राणि[५]) तस्यावयवा अभूवन्। 'अह'-इत्यवधारणे। न केवलं वेदावयवत्वादेव वेदाग्राणां यज्ञियत्वम्, अपि तु एभिर्वेदाग्रैः स्रुचः 'सममार्जिषुः' सम्मृष्टवन्त ऋत्विजः, अत इदं वेदाग्रजातं[६] यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम्। यदि

१— 'यथा व्युचेत्'—इति ज, झ।

२— 'पात्रसम्मार्गोदकेन'—इति ठ। ३ — 'इवाग्नेः'—इति ज, झ।

४— 'अग्नावभ्यादधतीति तेषां मिम मभिप्राय माह'—इति ज, झ, ड।

५— पद मिदं ठ-पुस्तकमात्रे विद्यते।

६— 'वेदाग्रपरिजातं'—इति ज, झ।

'चेत्'[1] अग्नेरन्यत्र निरस्येत्, तदा तद्यज्ञाद् 'बहिर्धा' बाह्यतो भवेत्; अग्नौ प्रक्षिप्तं हि यज्ञेऽन्तर्भवति, नैवेत्थं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥

स्वमतं दर्शयितु मेकीयं मतं निषेधति— "तद् तथेति। एतल्लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— "यथेति। यथा खलु भोजनायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रक्षालनोदकं पाययेत्, एव मेव तद्धोमात् प्राक् सम्मार्जनतृणाना मग्नौ प्रहरणम्; अतो नैतद्युक्त मित्यर्थः। स्वमत मुपन्यस्यति— "तस्मादिति। यस्मादेकीयमते उक्तरीत्या दोषः, 'तस्मात्' एतानि सम्मार्जनानि तृणानि उत्करे प्रक्षिपेदित्यर्थः। पक्षद्वय मपि कात्यायनः सूत्रयामास— "सम्मार्जनान्यपास्यत्याहवनीये प्रासन मेक इति[2] ॥ ११ ॥

प्रेषक्रमप्राप्तं पत्नीसन्नहनं विधत्ते— "अथेति। "जघनार्द्धो वा इत्यादि। गार्हपत्यानुष्ठेयेषु[3] पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः सम्बन्धात् सा यज्ञस्यापरार्द्धः। किं ततः? इत्याह— "प्रागिति। मदीयो यज्ञः प्रागपवर्गं 'तायमानः' विस्तार्यमाणो 'यात्' गच्छेत्। अतः परार्द्ध मारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं सन्नह्येदित्यर्थः[4] ॥

यदेतत्सन्नहनं तदेतत् रथे अश्वादीना मिव पत्न्या यज्ञेन सार्द्धं योजनं बन्धन मित्याह— "युनक्तीति। "युक्काम इति।

१— 'यदि च'—इति ड। 'यदि'—एतन्मात्र मेव ढ-पुस्तके।
२— का०श्रौ०सू० २. ६. ५०, ५१। ३— 'गार्हपत्येऽनुष्ठेयेषु'—इति ठ।
४— "पत्नीसन्नहन मेके पूर्वम्"—इति च आप० श्रौ० सू० २. ४. १।

योक्तुरभिप्रायाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञम् 'अनु'लक्ष्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तम् 'आसातै' आसीत; न ह्ययुक्तोऽश्वादी रथे नियमेनास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं सन्नहनं प्रशस्य, तत्साधनं विधत्ते— "योक्त्रेणेति । रथाद्यवयवस्य युगस्य धुरि बलीवर्दादियोजनार्थं दाम 'योक्त्रम्', तेन सन्नह्येदित्यर्थः । लौकिकोदाहरणेनैतद् द्रढयति । "योक्त्रेणेति । 'योग्यं' योजनीयम् अनडुदश्वादिक मित्यर्थः ॥

तच्च सन्नहनं नाभिप्रदेशे कार्य मित्यभिप्रेत्याह— "अस्ति वा इति । 'अयज्ञियस्य' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, 'यज्ञियस्य' उपरिभागस्य च मध्ये सन्नहनेन साङ्कर्यनिवारणात् यज्ञियेनैवोपरिभागेन विधास्यमान माज्यावेक्षणं[1] साधुकृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वाससः उपरि तत्सन्नहनं कार्य मिति विधत्ते— "स वा इति । योक्त्र-पत्नीशरीरयोः वाससा व्यवधानं प्रशंसति— "ओषधय इति । ओषधिकार्यत्वाद् वाससः तत्तादात्म्यव्यपदेशः । "वरुण्येति । वरुणसम्बन्धिनी, वरुणपाशात्मिका रज्जुः । स च वरुणपाशो निग्रहहेतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद्भवितव्य मिति वासोलक्षणौषधिभिरन्तर्द्धानं युक्त मित्यर्थः ॥

तस्य प्रयोजन माह— "तथो हेति ॥ १४ ॥

विहितं सन्नहन मनूद्य मन्त्रं[2] विधत्ते— "स इति । मन्त्रं व्याचष्टे— "इयं वा इति । 'अदितिः' अखण्डनीया देवानां पत्नी

१— इहैवोपरिष्टाद् द्रष्टव्यम् (१८ क० १९२ पृ० १२ पं०)।

२— वा० सं० १. ३०. १ । का० श्रौ० सू० २. ७. १ ।

या पृथिवी, 'सा' च[१] एषापि 'योषित्', यजमानस्य पत्नी भवति। 'तत्' तस्मात् पृथिव्या इवास्याः 'रास्नां' रशनाम् अलङ्कारार्थां मणिमुक्तादिखचितां मेखला मेव बध्नाति; न रज्जु मिति मन्त्र-प्रयोगाभिप्रायः। उक्तार्थपरतां 'रास्ना'-शब्दस्य दर्शयति— "ह्विर इति। 'ह्विर'-शब्दो मेखलापर्यायः ॥ १५ ॥

योक्त्रस्य सन्नहनसमये ग्रन्थिकरणं निषेधति[२]— "स वा इति। विपक्षे बाध माह— "वरुण्य इति। वरुणपाशो हि ग्रन्थिमान्, अतो ग्रन्थिरपि वरुणसम्बन्धी; तत्करणे वरुणः पत्नीं गृह्णीयाद्, बाधेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु ग्रन्थिकरणाभावे योक्त्रं विस्रस्तं स्यादित्यत आह— "ऊर्द्ध मिति। योक्त्रस्य मूलाग्रे संयोज्यैकीकृत्य 'ऊर्द्ध मुद्गूहेत्' उपरिष्टात् लम्बयेदित्यर्थः[३]। तथा चोक्तं सूत्रकृता— "दक्षिणं पाश मुत्तरे प्रतिमुच्योर्द्ध मुद्गूहति"-इति[४] ॥

सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं विधित्सुः साक्षात् पश्चात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति— "सा वा इति। तदुपपादयति— "इयं वा इति। 'इयं' हि पृथिवी देवानां पत्नी; सा गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति; अतः तत्रासीना[५] इमा मेव देवपत्नी मभ्यारोहेत् ॥

१— 'सैव'-इति ठ।

२— "न ग्रन्थिं करोति"-इति का० श्रौ० सू० २. ७. ३ द्रष्टव्यम्।

३— उद्गूहनमन्त्रस्तु वा० सं० १. ३०. १।

४— का० श्रौ० सू० २. ७. २। ५—'तत्रान्वासीना'-इति जादिषु।

तथा च यो बाधस्तं दर्शयति— "सेति । 'क्षिप्रे' अल्पकाले इत्यर्थः । "तथो हेति । पश्चादुपवेशनपरित्यागे सति उक्तदोषाभावात् चिरकालं पत्नी जीवेत् । तेन पश्चादासनपरित्यागेन 'अस्याः' देवपत्न्याः यदुपवेशनस्थानं तत् 'निह्नुते' अपलपति, तत्स्थानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः। तथा चेयं पृथिव्यपि 'एनां' पत्नीं 'न हिनस्ति' न बाधते ॥

इदानीं स्थानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते— "तस्मादिति । 'तस्माद्' देवपत्नीस्थानाद् 'दक्षिणतः' दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशीत्यर्थः । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— "पत्नीं सन्नह्यति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण"— इति[1] ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते[2]— "अथेति । रेतसः पुरुषोपभुक्ताज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तादात्म्यम् ॥ १८ ॥

विहित मवेक्षण मनूद्य मन्त्रं[3] विधत्ते— "सेति ॥

मन्त्रगत मदब्धेनेति पदं व्याचष्टे— "अनार्त्तेनेति । आर्त्तिहिंसा, तद्रहितेनेत्यर्थः । "अग्नेर्जिह्वासि"-इतिप्रतिपादित माज्यस्य जिह्वारूपत्व मुपपादयति— "यदा वा इति । जिह्वासदृशज्वालाहेतुत्वात् आज्यं जिह्वेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुहूरिति पदं

१— का० श्रौ० सू० २. ७. १ । "अनेकपत्नीके सर्वासाम्"—इति या० दे० ।

२— आज्यावेक्षणात् प्राक् आज्योद्वासनं कार्यं विहितम् । का० श्रौ० सू० २. ७. ४ । तत्र मन्त्रः ऊर्जे त्वेति वा० सं० १. ३०. ३ ।

३— वा० सं० १. ३०. ४ । का० श्रौ० सू० २. ७. ४ ।

व्याचष्टे— "साध्विति। सुष्ठु ह्रूयमानत्वात् 'सुहुः'। अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः। "धाम्ने-धाम्ने"-इति मन्त्रशेषं व्याचष्टे— "सर्वस्मा इति। 'धाम्ने-धाम्ने' तत्तद्देवताशरीराय, यजुषे-यजुषे, तत्तद्ग्रहणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः। अतः सर्वस्मै यज्ञाय 'एधि' भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १९ ॥

पुरस्ताद्धरणं विधत्ते— "अथेति[1]। पत्न्यवेक्षणानन्तर्य्यम् 'अथ'-शब्दार्थः।

पुन[2]स्तस्याहवनीयेऽधिश्रयणं विधत्ते— "तदिति। हविःश्रपणं हि आहवनीय-गार्हपत्ययोर्विकल्पितम्[3]। तत्राहवनीये श्रपणपक्षे पत्न्यवेक्षणानन्तर मेवाज्यं पुरस्ताद्धृत्वा आहवनीये अधिश्रयेदित्यर्थः। एवं कुर्वतोऽभिप्राय माह— "सर्व इति। यागसाधनत्वात् हविरत्र 'यज्ञ'-शब्दार्थः। आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्व मपि मदीयं 'हविः' आहवनीये संस्कृतं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः। अस्मिन्नपि पक्षे प्रथमतो गार्हपत्याधिश्रयणे कारण माह— "अथ यदमुत्रेति। 'अमुत्र' गार्हपत्ये, 'अग्रे' पशुपुरोडाशाधिश्रयणकाले[4] 'पत्नीम् अवकाशयिष्यन्' पत्न्यवेक्षणाद्धेतोस्तत्सन्निधानाय गार्हपत्येऽधिश्रयणं कर्त्तव्य मित्यर्थः॥

प्रथमत एवाज्यस्याहवनीयेऽधिश्रयणे दोष माह— "न हौति। पुरोडाशाधिश्रयणकाले एव आहवनीये यद्याज्य मधिश्रयेत्, तदा

१— नास्त्येतद् वाक्यं ङ-पुस्तके।

२— 'पुर'-इति ङ। ३— १. २. २३. ३९ ए०।

४— 'पुरोडाशाधिश्रयणकाले'-इत्येव ठ।

गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं न घटते ; भिन्नदेश-त्वात्। यदि च पत्नीम् 'अवकाशयिष्यामि' अवेक्षयिष्यामि 'इति' तदर्थं 'यामि' संस्कारमध्ये तत् 'प्रत्यक्'[1] पश्चात् पत्न्याः समीपं हरेत्, तदा संस्कारविघातः स्यादिति तदपि न युज्यते। अथै-तद्दोषपरिजिहीर्षया पत्नीं नावेक्षयेत्, तस्याः पत्न्या यज्ञादन्तरायो भवति। एतदुक्तं भवति। गार्हपत्ये हविःश्रपणपक्षे[2] हि आज्य मपि तत्रैवाधिश्रीयत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं घटत इति न काप्यनुपपत्तिः ; आहवनीयश्रपणपक्षे प्रथमत एवाज्यस्यापि तत्रैवाधिश्रयणे हीदृग्विधो दोषः प्रसज्जेत[3] इति। कथं तर्हि तस्मिन् पक्षे कार्य मिति चेत्,— उच्यते। प्रथमतो गार्हपत्ये अधिश्रित्य पत्न्यवेक्षणानन्तरं[4] माहवनीयसमीपं नीत्वा तत्राधिश्रयेत्। तथा सत्युक्तदोषाभाव माह— "तथो इति।

"तस्मादित्यादि। यस्मादेव माहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषः, 'तस्मात्' पत्न्या मार्द्धं गार्हपत्ये प्रथम माज्यस्य विलापन मित्यर्थः॥

यस्य तु पत्न्या रजोदर्शनादिनिमित्तवशेन असन्निधानात् तदीय-कर्माण्याज्यावेक्षणादीनि न क्रियन्ते, तस्योक्तदोषाभावात् प्रथमत एवाहवनीये आज्याधिश्रयणं कार्य मित्याह— "यस्मो इति॥२०॥

१— 'प्राक्'—इति ज, झ।

२— 'गार्हपत्यहविःश्रपणपक्षे'—इति ज ; 'गार्हपत्यहविःश्रपणे'—इति झ।

३— 'प्रसज्यते'—इति, गादिषु ; 'प्रसज्जते'—इति ङ।

४— "पत्नी मवेक्षयत्यवदस्मेनेति"—इति का० श्रौ० सू० २. ७. ५.।

तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादनं केषाञ्चिन्मतेन निषेधति— "नदाऽऽ-रिति। निषेधाभिप्राय माह— "अत इति। 'अतः' अस्मादेव खल्वाज्याद् देवपत्नीनां यागः, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादने सति तदैव देवपत्नीः 'अवसभाः' अवगतजनसमूहाः करोति; यज्ञस्य-देवसङ्घस्य वेद्या मवस्थानात्। 'अह'-इति निपातो विनियते। अस्तु तथात्वं देवपत्नीनाम्, किं तत इत्यत आह— "पर इति। देवपत्नीनां सभाप्रापणात् 'अस्य' यजमानस्य पत्न्यपि 'परःपुंसा' भवति। 'परस्'-इत्ययं सकारान्तः, परस्तादित्यर्थः। स्वपुरुषादन्यत्र राजवीथ्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता 'परःपुंसा'-इत्युच्यते। "अचतुरादि-सूत्रे[1] स्त्रीपुंसेति निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासा-न्तोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः। 'इति'-शब्द एकीयमतसमाप्त्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यासादन मेव निगमयति— "तदिति। 'यथादिष्टं' यथादेशनं यथाशास्त्रम्, 'पत्न्याः' सम्बन्धि कार्यम्, 'अस्तु' भवतु; अतः पत्नीसंयाजार्थम् अन्तर्वेद्यनासादन मिति न युक्तम्। पत्न्यपि 'परःपुंसा वा' भवतु, प्रयाता 'यथा तथा वा' भवतु, तथापि[2] किं प्रयोजनम्? अतः परःपुंसेत्येतदपि दूषणं को वा आद्रियेतेत्यर्थः ॥

एव मुक्तदूषणं निरस्य वेद्यासादनपक्ष मुपपादयति— "यज्ञो वेदिरिति। वेदिराज्यं चोभय मपि यज्ञसाधनत्वाद् 'यज्ञः'; तथाच वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञाद् आज्यरूपं यज्ञं 'निर्मिमे' निर्मित-

---

१— पा० सू० ५. ४. ७७। २— 'तथापि'-इति नादिषु।

वाम् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थः। 'तस्मात्'-इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवनं विधत्ते— "प्रोक्षणीष्विति[१]। प्रोक्षण्युत्पवनं याभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्या मेवाज्यस्योत्पवनं कार्य मित्यर्थः। उत्पवनविधिस्तावकं "त्रयो ह वा इदं सर्व मित्यादिकं प्रागाम्नातं[२] ब्राह्मणम्, आज्योत्पवनस्यापि समान मित्यत आह— "एको वा इत्यादि।

उत्पवनसंस्कारेण पर्यवसित मर्थ माह— "मेध्य मिति ॥ २२ ॥

विहित मुत्पवन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स उत्पुनाति"-इति। आज्यस्यैकत्वात् 'त्वा'-इत्येकवचनान्ततैव प्रोक्षण्युत्पवनमन्त्रतोऽस्य विशेषः; अतस्तन्मन्त्रव्याख्यानरूपं "सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिकं[३] ब्राह्मण मत्रातिदिशति— "सोऽसाविति ॥ २३ ॥

आज्योत्पवनानन्तरं ताभ्या मेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्षण्युत्पवनं विधत्ते— "अथेति ॥

प्रागाम्नात मेव मन्त्रं[४] पठित्वा तद्ब्राह्मण मप्यतिदिशति— "सवितुर्व इति ॥ २४ ॥

आज्यलेपसहिताभ्यां[५] पवित्राभ्यां[६] प्रोक्षण्युत्पवन मुत्पादयति—

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ७। तत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. १।
२— १. ३. ४; ६० पृ० १० पं०, ६४ पृ० १६ पं०।
३— १. ३. ६; ६१ पृ० २ पं०, ६६ पृ० १०.पं०।
४— १. ३. ६; ६१ पृ०।
५— 'आज्यस्य सहिताभ्यां'-इति आदिषु।
६— नास्त्येतत् पदं आदिपुस्तकेषु।

"तद्यदिति[1]। 'तत्' तत्र 'यत्' इदम् आज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्या मपा मुत्पवनम्, तेन पय एवाप्सु 'दधाति' स्थापयति संयोजयति; आज्यस्य पयःकार्यत्वात्। अप्सु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः प्रतिष्ठितम्।

एतदेव पारम्पर्येणोपपादयति—"इदं हीति। 'जग्ध्वा' भक्ष-यित्वा। "अदो जग्धिर्ल्यप्तिकिति"—इत्यदेर्जग्धादेशः[2]।

"तस्मादिति। यस्मादेवं गव्यं पयः परम्परया उदकरसपरि-णामरूपम्, 'तस्मात्' कारणात् तत्कार्यस्याज्यस्यापाञ्च यदुत्पवने संसर्जनम्, तत् रसस्यैव 'सर्वत्वाय' सम्पूर्णत्वाय कात्स्न्र्याय भव-तीत्यर्थः॥२५॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते—"अथेति[3]। एकीयमत मुपन्यस्य निरस्यति—"तद्धैक इति। 'अवख्यापयन्ति' ख्यातिरत्र पश्यति-कर्मा[4]; अवेक्षयन्तीत्यर्थः॥

याज्ञवल्क्यस्य मत मुपन्यस्यति—"तदिति। य एवं यजमान मवेक्षयन्ति, ते स्वकीये यज्ञे 'कथं' कस्मादेव 'स्वयं' यजमाना एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति? कथं वा स्वय मेव होतारो भूत्वा

१—का० श्रौ० सू० २. ७. ८। अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. २।
२—पा० सू० २. ४. ३६।
३—का० श्रौ० सू० २. ७. ६। अत्र मन्त्रः वा० सं० १. ३१. ३।
४—निघ० ३. ११. १–५। निरु० ३ भा० ३६६ पृ०, ४ भा० ११२, २६२ पृ०।

याज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रुयुः?। तेषा माध्वर्यवादिकरणे हेतु माह—"यत्रेति। 'यत्र' खल्वाध्वर्यवादौ तत्करणमन्त्रैर्बहुतरा इवं 'आशिषः' फलप्रार्थनाः क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्र-विशिष्ट माध्वर्यवादिकं कस्मान्न कुर्युः?। तत्परित्यज्य 'एषाम्' एकेषां शाखिना मवेवावेक्षणं यजमानेनैव कर्त्तव्य मिति कस्मात् कारणात् श्रद्धा जातेत्यर्थः।

एवं यजमानावेक्षणादि प्रहस्य अध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्य मिति प्रतिपादयति—"यां वा इति। दक्षिणाभिः परिक्रीतत्वादृत्विग्भिः यत् फल माशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं कार्यम्। अतोऽध्वर्युरेवाज्य मवेक्षेतेत्यर्थः॥ २६॥

तदवेक्षण मनूद्य प्रशंसति—"स इति। अवेक्षणस्य करणं हि चक्षुः; तच्च यथाभूत मेव वस्तु विषयीकरोतीति 'सत्यम्'। एतदेव लोकव्यवहारेण संवादयन् द्रढयति—"तस्मादिति। यस्मादेवं चक्षुः सत्यम्, तस्मादेव कारणात् विवदमानयोर्मध्ये यश्चक्षुषा दृष्टवान-स्मीति वदति, तद्वचन मेव श्रद्धार्हम्, न त्वितरस्य श्रुतवानस्मीति वचन मित्यर्थः॥ २७॥

विहित मवेक्षण मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—"स इति। योऽयं "तेजोऽसीति[१] मन्त्रः, 'स एषः' 'सत्यः' यथार्थ एव। कुत इत्यत आह—"तेजो हीति। 'हि' यस्मात् 'एतत्' आज्यं 'तेजः' तद्धेतु-त्वात्, तथा 'शुक्रं' निर्मलम्, 'अमृतं' यागादिद्वारा अमरण-

---

१— वा० सं० १. ३१. २।

साधनम्; यद्वा अमृतवत्पुष्टिकरम्। 'एवम्' आज्यस्यैवंरूपत्वात्, विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्रः सत्य इत्यर्थः ॥२८॥ ४ [३.१.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये
प्रथमं ब्राह्मणम्[१] ॥

१— इह हि ब्राह्मणे स्रुक्सम्मार्जनम्, पत्नीसन्नहनम्, आज्यावेक्षणम्, आज्याधिश्रयणम्, आज्यासादनम्, आज्योत्पवनम्, प्रोक्षण्युत्पवनम्, अध्वर्योराज्यावेक्षणञ्चेति कर्माणि विहितानि। तत्रेयं पद्धतिः— अध्वर्युः स्फ्यं गृहीत्वा उत्करे पाणी प्रक्षाल्य प्रणीतानां पश्चात् प्रागग्र मुदगग्रं वा स्फ्यं निदधाति। ततोऽग्नीद् वेदिमध्ये उदगग्रा मग्निहोत्रहवणी मासाद्य प्रणीतानां पश्चात् स्फ्यस्योत्तरतः प्रागग्र मिध्म मासाद्य इध्मादुत्तरतो बर्हिः प्रागग्र मासादयति। तत आग्नीध्रः स्रुव मादाय गार्हपत्ये प्रतप्य अप उपस्पृश्य अग्नेः प्राच्यां गत्वा वेदाग्रैरन्तरतः प्राञ्चं सम्मार्ष्टि मूलादारभ्याग्रपर्यन्तम्, अपि वेदमूलै-र्बहिः प्रत्यञ्चं सम्मार्ष्टि अग्रादारभ्य मूलपर्यन्तम्, पुनरग्नौ गत्वा प्रतप्याप उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति। ततो जुहूपभृद्ध्रुवाणां स्रुचा मप्येव मेव सम्मार्जनम्। किन्तूत्ताना एव धारयमाणाः स्रुचः सम्मार्ष्टीत्यपि स्मर्त्तव्यम्। ततस्तूष्णीं प्राशित्रहरणे प्रतावदानं पुरोडाशपत्रीं च सम्मृज्याग्नौ प्रतप्याध्वर्यवे समर्पयति। ततः पत्नी-सन्नहनम्। तद्यथा— अग्नीद् योक्त्र मादाय गार्हपत्यान्नैर्ऋत्यां दिश्यैशानाभिमुखी मूर्ध्वज्ञु मुपविष्टां पत्नीं परिहितवस्त्राद् बहिः योक्त्रेण हिर्वेष्टयति। अनेकासु पत्नीषु सर्वासां योक्त्रबन्धनम्। ततः कर्त्तव्यानि आज्यावेक्षणादीनि मूले एव विस्पष्टानि।

पुरुषो वै यज्ञः। पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत ऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयु मेव जुहूः। इय* मुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वा ऽआत्मन ऽएवेमानि सर्व्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया एव सर्व्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राण ऽएव स्रुवः। सोऽयं प्राणः सर्व्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्माद् स्रुवः सर्व्वा ऽअनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहूः। अथेद† मन्तरिक्ष मुपभृदिय मेव ध्रुवा तद्वा ऽअस्या ऽएवेमे सर्व्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया एव सर्व्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अय मेव स्रुवो योऽयं पवते। सोऽय मिमान्त्सर्व्वांल्लोका‡ननुपवते तस्माद् स्रुवः सर्व्वा अनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ५ ॥

स ऽएष यज्ञस्तायमानः§। देवेभ्यस्तायत ऽऋतुभ्यश्छन्दोभ्यो यद्धविस्तद्देवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाशस्तत्तदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येव मु हैतेषाम् ॥ ६ ॥

---

* 'जुहू। रियु'—इति ख, च। † 'जुंह्ल। इथेद'—इति ख।
‡ 'सर्व्वांलोका'—इति क, 'सर्वाल्लोका'—इति ख, ग। § 'नो'—इति ख, च।

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते। ऋतुभ्यश्चैव तानि छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति स वै चतुर्ज्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति। ऋतु*भ्यस्तद्गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद्गृह्णात्यृतवो हि प्रयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्वसन्ताय त्वा ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ८ ॥

अथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णाति। छन्दोभ्यस्तद्गृह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णाति छन्दाꣳसि ह्यनुयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्गायत्र्यै त्वा त्रिष्टुभे† त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्द्ध्रुवायां गृह्णाति। सर्व्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णाति तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कस्मा ऽउ ह्यादिशेद्यतः सर्व्वाभ्य ऽएव देवताभ्योऽवद्यति तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

यजमान एव जुहू मनु। योऽस्मा ऽअरातीयति स

* 'गृह्णा। त्वृतु'—इति ग। † 'त्रिष्टुभे'—इति च

ऽउपभृत मन्वत्तैव जुह्व मन्वाद्य ऽउपभृतमन्वत्तैव जुहूराद्य ऽउपभृत्स वै चतुर्जुह्वां गृह्णा*त्यष्टौ कृत्व ऽउपभृति ॥ ११ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति। अत्तार† मेवैतत्परिमिततरं कनीयाꣳसं करोत्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णात्याद्य मेवैतदपरिमिततरं भूयाꣳसं करोति तद्धि समृद्धं यत्रात्ता कनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन्। भूय ऽआज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णन् कनीय ऽआज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णन्। भूय ऽआज्यं गृह्णात्यत्तार मेवैतत्परिमिततरं कनीयाꣳसं कुर्वꣳस्तस्मिन्वीर्यं बलं दधात्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णन् कनीय ऽआज्यं गृह्णात्याद्य मेवैतदपरिमिततरं भूयाꣳसं कुर्वꣳस्त मवीर्य मबलीयाꣳसं करोति तस्मादुत राजापारां विशं प्रावसायाप्येकवेश्मनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण यज्जुह्वां भूय ऽआज्यं गृह्णाति स यज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तज्जुहोति यदुपभृति गृह्णाति जुह्वैव तज्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः। कस्मा ऽउ तर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्यदुपभृता न जुहोतीति स यद्धोपभृता जुहुयात् पृथग्घैवेमाः प्रजाः

---

* 'गृह्णा'—इति ख, च। † 'गृह्णा। त्यत्तार'—इति ख, ग।

स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति तस्मादिमा व्विशः क्षत्रियाय बलिꣳ हरन्त्यथ यदुपभृति गृह्णाति तस्मादु क्षत्रियस्यैव व्वशे सति व्वैश्यं पशव ऽउपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति तस्माद्यदैव क्षत्रियः कामयतेऽथाह व्वैश्य मपि यत्ते परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्यथा त्वत्काम्यते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्येण ॥ १५ ॥

तानि वा ऽएतानि। छन्दोभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तद्गृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्गृह्णात्यथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद्गृह्णाति व्वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वा ऽइदꣳ सर्व्वं प्रभवति तस्मादु ध्रुवाया ऽएव सर्व्वो यज्ञः प्रभवतीयं व्वा ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदꣳ सर्व्वं प्रभवति तस्मादु ध्रुवाया ऽएव सर्व्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

स गृह्णाति। धाम नामासि प्रियं देवाना मित्येतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामासि प्रियं देवाना मित्यनाधृष्टं देवयजन मसीति व्वज्रो ह्याज्यं तस्मादाहानाधृष्टं देवयजन मसीति ॥ १७ ॥

स एतेन यजुषा। सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णी मेतेनैव यजुषा सकृदुपभृति गृह्णाति सप्त कृत्वस्तूष्णी

मेतेनैव यजुषा सकृद् ध्रुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहु-स्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् त्रिहृद्धि यज्ञ इति तदु नु सकृत्सकृदेवाचो ह्येव त्रिर्गृहीतङ्ँ सम्पद्यते ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

अथ जुहूपभृद्ध्रुवास्वेतस्याज्यस्य स्रुवेण[1] ग्रहणं विधित्सुस्तत्समु-दायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्य माह—"पुरुषो वा इति। तादात्म्य मुपपादयति—"पुरुषस्तेनेति। पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्त्यत्वाद्यज्ञस्य पुरुषत्व मित्यर्थः।

"एष वा इत्यादि। यत एवं यज्ञः पुरुषः, अतः 'एषः'[2] यज्ञो विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादृगवयवपरि-माणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादृगवयवक्लृप्ति मभिनयेन दर्शयति—"तस्येति। या 'जुहूः', सा 'इयम्' अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः। तथा या 'उपभृत्', सा 'इयम्' वामबाहुः। ध्रुवा 'आत्मा' मध्यदेह[3] इत्यर्थः। अत एव तैत्तिरी-यके विस्पष्ट माम्नायते—"जुहूर्दक्षिणो हस्त, उपभृत् सव्य, आत्मा ध्रुवेति[4]। ध्रुवाया आत्मत्व मुपपादयति—"तस्मा इति। 'आत्मनः'

१— "खादिरः स्रुवः०—०पर्णमयी जुहूः०—०आश्वत्थी उपभृत्०—० वैकङ्कती ध्रुवा०—०एतद्वै स्रुचाङ्ँ रूपम्"—इति तै०सं० ३.५.७।

२— 'एव'—इति ठ।

३— 'देहमध्य'—इति जादिषु।

४— तै० ब्रा० ३.३.१। अस्य "प्राणो वै स्रुव"—इत्यारम्भः।

मध्यदेशादेव 'इमानि' परितो वर्त्तमानानि हस्तपादादीन्यङ्गानि सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते। यस्मादेवं लोके 'तस्माद्' ध्रुवाया आत्मत्वात्, तस्या एव सकाशात् कृत्स्नोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते। ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वयागसाधारण्य मनेन प्रतिदितं भवति[१] ॥ २ ॥

जुह्वादिषु सर्वासु स्रुचु स्रुवस्य सञ्चरण मुपपादयितुं तस्य प्राणरूपता माह—"प्राण ऽएवेति। देहमध्येऽवस्थितः प्राणवायुः यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात् तदात्मकः स्रुवोऽपि जुह्वाद्याः सर्वाः 'स्रुचः' 'अनु'लक्ष्य क्रमेण सञ्चरति ॥ ३ ॥

एवं पुरुषावयवादिकल्पनया[२] जुह्वादिसमुदायं प्रशस्य, लोक-तादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रशंसति—"तस्येति। 'तस्य' यज्ञस्य 'असौ' दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुहूः; इद मेवान्तरिक्ष मुपभृत्; 'इय मेव' भूमिर्ध्रुवा; जुह्वादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थः[३]।

अस्त्वेवं किं तत इत्याह—"तदा इति। 'तत्' तथा सति 'अस्याः' भूम्या एव सकाशात् यस्मादिमे सर्वे लोकाः 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति। इतोऽपि ध्रुवास्थ माज्यं सर्वयागसाधारण मित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे स्रुवस्य सर्वासु स्रुक्षु सञ्चरण मुपपादयति—"अय मेवेति। 'योऽयं' लोकत्रये वायुः 'पवते' वाति, तदात्मक एव स्रुवः। 'सः' च वाह्यो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् 'अनु'लक्ष्य

१— नास्त्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके।

२— आध्यात्मिकभावेनेत्यर्थः। क्रा० उ० १. २ द्रष्टव्यम्।

३— इदं व्याख्यान माधिदैविकम्। क्रा० उ० १. ३ द्रष्टव्यम्।

सञ्चरति, तथैव तदात्मकस्य स्रुवस्यापि लोकत्रयात्मिकासु स्रुक्षु सञ्चरणं युक्त मित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ तासु स्रुक्षु आज्यग्रहणं विधित्सुः तस्य पुरोडाशादि-हविरन्तरवत्प्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितु माह—"स एष इति। 'तायमानः' विस्तार्यमाणो यज्ञः, प्रथम मग्न्यादिभ्यः प्रधान-भूतेभ्यो 'देवेभ्यः' तादर्थ्ये चतुर्थी[1] देवतार्थं 'तायते' विस्तार्यते। "तनु विस्तारे"[2]-इत्यस्मात् कर्मणि यकि[3] "तनोतेर्यकि"-इत्यात्त्वम्[4]। ततः 'ऋतुभ्यः' वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, 'छन्दोभ्यः' गाय-त्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च; तायत इति शेषः। तच्च पुरोडाशादि-लक्षणं 'यत् हविः', तत् देवानां स्वभूतम्, अतस्तत् देवताना मादेशपुरःसरं ग्रहीतव्यम्।

कुत एतदित्यत आह—"एव मिति। एव मेव हि 'तेषाम्' अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेश-विशिष्टा मन्त्राः समाम्नाताः। "अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामि"-इति[5], "अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि"-इति[6] पुरोडाशनिर्वापे; सोमरसग्रहणेष्वैन्द्रवायवादिषु "उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्र-वायुभ्यां त्वा"-इति[7] ॥ ६ ॥

१— पा० सू० १. ४. ४४. वा० १। २— धा० पा० त० प० १।
३ — पा० सू० ३. १. ६७। ४— पा० सू० ६. ४. ४३।
५— वा० सं० १. १०. २ (इहापि ३८ पृ० ७ पं०, ५५ पृ० १ पं०)।
६— वा० सं० १ १०. ३ (इहापि ५६ पृ० १ पं०)।
वा० सं० ७. ८. १, २। तै० सं० १. ४. ४; शा० ६. ४. ७।

"अथेति। अथ तस्मिन् यज्ञे यदाज्यग्रहणम्, तत्प्रयाजानुयाज-देवतार्थम्; 'च'-शब्दादेव स्विष्टकृद्भागार्थञ्च[१]। 'तत्' तथा सति 'तत्' आज्यं देवतानाम 'अनादिश्य' अनुक्त्वा आज्यसम्बन्धिनैव[२] रूपेण गृह्णाति। आज्यसम्बन्धि रूपञ्च देवताया अनादेशनम्; "न वा एतत्कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यम्"-इति अनादेशनस्य तद्धर्मतया प्रागाम्नातत्वात्[३]।

अथ जुहूपभृतोराज्यग्रहणं विधत्ते— "स वा इति। जुह्वां चतुर्वारं स्रुवेणाज्यं गृह्णीयात्; उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वस्थ माज्यं किमर्थ मित्याशङ्क्य तत्प्रयोजन माह— "स यदिति। के पुनस्त ऋतवः, येभ्यो जुह्वस्थ माज्यं भाग इत्यत आह— "प्रयाजेभ्य इति। प्रयाजदेवता हि ऋतवो वसन्ताद्याः, तेषां च नामादेशनरहित मेवाज्यं ग्रहीतव्य मित्युक्तम्[४]; तदिदानी मनूद्य तस्य प्रयोजन माह— "तदिति। 'तत्' तथा सति 'तत्' अनादिश्य ग्रहणम् 'अजामितायै' जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते; हविर्ग्रहणाज्यग्रहणयोर्देवतादेशने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात्। त मिमं दोषं विपक्षे दर्शयति— "जामि हेति ॥ ८ ॥

औपभृताज्यस्य विनियोग माह—"अथेति। अत्र छन्दसां कः प्रसङ्ग इत्यत आह—"अनुयाजेभ्य इति। गायत्र्यादिच्छन्दोरूपा

१— 'चवशिष्टकृतन्नयज्ञार्थञ्च'-इति ठ, ड।

२— 'आज्यस्वरूपसम्बन्धिनैव'-इति जादिषु

३— ९७ पृ० १३ पं०, १०८ पृ० १२ पं०।

४— २०१ पृ० २ पं०।

ह्यनूयाजदेवताः ; अतोऽनुयाजेभ्य एवोपभृति तदाज्यग्रहणम् । अत्रापि देवतानादेशनं पूर्ववज्जामितादोषराहित्यायेत्याह—"तदिति । पूर्ववद्विपक्षे बाध मुपन्यस्यानादेशन मुपपादयति—"जामि हेति ॥ ९ ॥

ध्रुवायां चतुर्ग्रहणविधिपुरःसरं तत्प्रयोजन माह—"अथेति । ध्रौवाज्यग्रहण मप्याज्यधर्मेण देवतानादेशनलक्षणेन कर्त्तव्य मित्युक्त्वा[1] अत्र देवतादेशनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—"कस्मा उ ह्यादि-शेदिति । 'यतः' यस्मात् कारणात् ध्रुवास्थ माज्यं यज्ञे यावत्यो देवताः सन्ति, तावतीभ्यः सर्वाभ्य एव देवताभ्यः 'अवद्यति' विभज्य गृह्णाति, 'अतः' सर्वदेवतासाधारण्यात् देवताविशेषस्य उद्देशनं न सम्भवतीत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समाम्नायते--"यज् जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्, सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवाया माज्यम्"–इति[2] ॥ १० ॥

अथ जुहूपभृतोराज्यग्रहणस्य चतुर्ष्टादिसङ्ख्याविशेष मुपपादयितु माह—"यजमान एवेति । 'यजमान एव जुह्व स'भागी, तस्य जुहूर्भाग इत्यर्थः । "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु[3]"–इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ; "कर्मप्रवचनीययुक्ते"–इति[4] द्वितीया । तथा यस्य 'अस्मै' यजमानाय 'अरातीयति' अरातिः शत्रुरिवाचरति, सः 'उपभृत मनु' उपभृत् तस्य भाग इत्यर्थः । अत एव

१— ९७, १०८, २०७ पृ० ४ प० । २— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ५ ।
३— पा० सू० १. ४. ९० । ४— पा० सू० २. ३. ८ ।

तैत्तिरीयकम्— “यजमानदेवत्या वै जुहूः भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्”-इति[1] ।

तथा भोक्तुः भोग्यस्य[2] च क्रमेण जुहूपभृतौ भागावित्याह— “अत्तैव जुहू मिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्य माह— “अत्तैव जुहूरिति ।

प्राग् विहितं तयोराज्यग्रहणं[3] स्तुत्यर्थं मनुवदितु मनुसन्धत्ते— “स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुह्वां चतुर्ग्रहण मनूद्य सङ्ख्याल्पीयस्त्वं प्रशंसति— “स यदिति । जुह्वा अत्तृरूपत्वाद् अष्टसङ्ख्यातः चतुस्सङ्ख्याया अल्पीयस्त्वेनात्तार मेव परिमिततरम्, अत एव ‘कनीयांसम्’ अल्पीयांसं करोति ।

उपभृति आज्यग्रहणसङ्ख्या मनूद्य तद्भूयस्त्वं प्रशंसति— “अथ यदिति । आद्यरूपा ह्युपभृत्, तत्र भोक्तृरूपजुह्वतः सङ्ख्याबाहुल्यात् ‘आद्यं’ भोग्यवस्तुजात मेव ‘अपरिमिततरम्’ अधिकतरम् ; अत एव ‘भूयांसम्’ बहुतरम्, अतिशयेन बहुलं करोति ।

“तद्धि समृद्ध मित्यादि । यत् खलु भोक्तृणा मल्पीयस्त्वम्, भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्ध मित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहूपभृतोराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते— “स वा

१— तै० ब्रा० ३. ३. ५. ४ ।

२— ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति जादिषु, ठ च । ‘भोक्तुर्भोज्यस्य’—इति ढ

३— इहैव अष्टमनवमकण्डिकाभ्या मिति शेषः (२०१ पृ०) ।

इति। 'भूयः' बहुतर मधिक माज्यं जुह्वां यथा भवति तथा सम्यक् पूर्णेन स्रुवेण कर्त्तव्यम्; 'कनीयः' अल्पतरम् उपभृति गृह्यमाण माज्यं यथा भवति तथा अर्द्धपूर्णस्रुवेण कार्य मित्यर्थः ॥ १ २ ॥

जौहवाज्यस्य विहितं भूयस्त्व मनूद्य प्रशंसति— "स यदिति। ग्रहणसङ्ख्याह्रासेन भोक्तारं भोग्यजातात्[1] अल्पीयांसं[2] कुर्वन् भूयो-ग्रहणेन 'तस्मिन्' भोक्तरि अधिकं 'वीर्यं' सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं 'बलं' च स्थापयति।

औपभृताज्यस्य विहित मल्पीयस्त्व मनूद्य प्रशंसति— "अथ यदिति। सङ्ख्याधिक्येन भोग्यपदार्थ मपरिमितं कुर्वन्, अल्पीयस आज्यस्य ग्रहणेन 'तम्' आद्यम् 'अवीर्यं' वीर्यरहितं बलरहितं च करोति। "तस्मादिति। यस्मादेव माद्यवर्गो बलरहितः 'अबलीयान्,' तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो 'राजा', 'अपारां' निरवधिकां 'विशं' राज्यं 'प्रावसाय' प्राप्यापि 'एकवेश्मनैव' एकगृहात्मनैव 'जिनाति' जयति, स्वाधीनं करोति। तत्र च 'त्वत्-त्वत्' एकमेकं वस्तु यथा कामयते, तथा 'सचते' समवैति, प्राप्नोति। 'त्वत्'-शब्दः एकशब्द-समानार्थः; "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचम्"-इत्यादौ[3] तथा दृष्टत्वात्। यद्वा त्वदिति निपातस्स्वार्थे[4]; 'जिनाति च, यथा च कामयते'-इति योज्यम्। तदेतद्राज्ञः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम्; 'यद्' वीर्यं जुह्वां भूयोग्रहणेन भोक्तुर्निष्पन्न

१— 'भोज्यजाताद्'-इति ठ। २— 'बलीयांसं'-इति ठ।

३— ऋ० सं० १०. ७१. ४। ४— निरु० १. ३. ५।

मित्यर्थः । जुह्वूपभृद्गृहीतयोराज्ययोर्जुह्वैव होमः कर्त्तव्य इति विधत्ते— "स यदिति ॥ १४ ॥

उपभृतो होमसाधनत्वाभावे तत्राज्यग्रहणं किमर्थ मित्याशङ्क्य परिहरति— "तदाहुरिति । उपभृति ग्रहणं समर्थयिष्यंस्तावत्तस्या होमसाधनत्वे दोष माह— "स यद्धोपभृतेति । होमसाधनत्वे जुह्ववदुपभृतोऽपि स्वातन्त्र्यात्तत्स्थानीयाः 'इमाः' सर्वाः प्रजाः, राज्ञः[1] सकाशात् 'पृथक्' स्वतन्त्रा एव भवेयुः ; तथा च राजा नैवात्ता स्यात्, राज्य मपि नैव भोग्यं[2] भवेदित्यर्थः ।

औपभृत माज्यं जुह्वा मानीय, तयैव होमे तु नोक्तदोष इत्याह— "अथ यदिति ।

होमाभावे च उपभृति कस्माद् ग्रहण मित्यस्योत्तर माह— "अथ यदिति । यस्मादेव होमाय जुह्व मपेक्षमाणाया मुपभृत्याज्यं गृह्यते, तस्मादेव कारणात् 'क्षत्रियस्य वशे' रक्षार्थं क्षत्रियाधीनत्वे सत्येव, वैश्यं 'पशवः' गवाद्याः 'उपतिष्ठन्ते' । उपभृति ग्रहणाद्वैश्यस्य धनसमृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

"अथ यदित्यादि । यस्मादौपभृत माज्यं समानीय जुह्वैव जुहोति, नोपभृता ; तस्माद्यदैव स क्षत्रियः कामयते, 'अथ' अनन्तर मेतं वैश्यं ब्रूते । कथ मिति । हे वैश्य ! 'ते' तव 'परः' परस्तादन्यत्र गोप्यस्थाने निहितं 'यत्' धन मस्ति, तदाहरेति । एव मुक्त्वा 'तं' वैश्यं 'जिनाति' धनापहारेण हीनं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ।

१— 'अस्तु राज्ञः'—इति जादिषु, ढ च । २— 'भोज्यं'—इति ठ ।

"एतेनो ह तद्वीर्येण"-इति। औपभृताज्यस्य[1] जुहूसमानयनजनितवीर्येणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ध्रौवस्याज्यस्य प्रागुक्तं[2] सर्वयज्ञसाधारण्यं द्रढयितुं जुह्वादिष्वाज्यग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—"तानि वा इति।

सामान्योक्तं विवृणोति—"स यदिति। प्राथम्यसाम्यात् पादचतुष्टयोपेतत्वेन चतुस्सङ्ख्यासाम्याच्च जुह्वां ग्रहणं गायत्र्यर्थ मित्यर्थः।

ननु त्रिपदा गायत्री, कथ मस्याश्चतुस्सङ्ख्यायोगः? सत्यम्! अष्टाक्षरैः पादैस्त्रिपदा, षडक्षरैः पादैस्तु चतुष्पदापि भवति। अत एवान्यत्राम्नायते—"सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री"-इति[3]। त्रिष्टुब्जगत्योर्मिलितयोः पादाना मष्टसङ्ख्या भवति। तथाचोपभृत्यष्टकृत्वो ग्रहणं ताभ्या मर्थं सम्पद्यते, एव मेव पादसङ्ख्यासाम्यात् ध्रुवायां चतुर्ग्रहण मनुष्टुबर्थं भवतीत्यर्थः।

अनेन ध्रुवायाः[4] अनुष्टुबर्थत्वोपजीवनेन तत्स्थस्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्य मभिप्रेत्याह—"वाग्वा इति। "अनुष्टुप् च वै सप्तदशश्च समभवताᳬं सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि छन्दाᳬंस्यसृजत षडुत्तरान्स्तोमान्सप्तदशः"-इति[5] सामब्राह्मणे सर्वेषां छन्दसा मनुष्टुप्सकाशात् सृष्टेराम्नातत्वात् सा वागात्मिका ॥

१— "औपभृदाज्यस्य"—इति जादिषु, "उपभृदाज्यस्य"—इति ढ।

२— इहैव द्वितीयतृतीयचतुर्थकण्डिकासु द्रष्टव्यम् (२००, २०५ पृ०)।

३— सा० छा० ब्रा० ५.१२.५।

४— 'ध्रुवायाम्'—इति ज, झ, ञ, ट, ड।

५— सा० ता० ब्रा० १० प्र० २ ख०।

"वाचो वा इत्यादि। 'वाचः' शब्दस्य सकाशात् 'इदं' सर्व मर्थजातं प्रभवति। अत एव जगतः शब्दविवर्त्तत्व माहुः—

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्वं यदक्षरम्।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः" इति[१]।

तथान्यत्रापि शब्दानुवेधात्तत्कार्यत्व मर्थप्रपञ्चस्योक्तम्—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्ध मिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते[२]"–इति।

यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्सम्बधिन्या ध्रुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्त मित्यर्थः।

इतोऽपि ध्रुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्व मित्याह—"इयं वा अनुष्टुप्"–इति ॥ १६ ॥

विहित माज्यग्रहण मनूद्य मन्त्रं[३] विधत्ते—"स इति। मन्त्रगतस्य धामशब्दस्य विवक्षित मर्थ माह—"एतद्वा इति। धामशब्दस्तेजोवाची[४]; तद्धेतुत्वादाज्य मपि धामेत्युच्यते इत्यर्थः। मन्त्रशेष मनूद्य तत्रानाधृष्टपदस्य तात्पर्यगम्य मर्थ माह— "अनाधृष्ट मिति। 'हि' यस्मात् 'आज्यं वज्रः' "घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्[५]"-इति[६] श्रुतेः। वज्रस्य धर्षितु मशक्यत्वाद् 'अनाधृष्टः' अतस्तदात्मकत्वादाज्य मप्यनाधृष्ट मित्यर्थः॥ १७॥

१— हरिकारिकैषा। २— वाक्यपदीयश्लोक एषः।

३— वा० सं० १. ३१. ४। का० श्रौ० सू० २. ७. ११, १२।

४— निरु० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम्। अ० को० ३. ४. १८. १०४। "घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम"–इति ऋ० सं० २. ३. ११।

५— 'सोम मग्रभीत्'–इति भ। ६— उपरिष्टादिहैव ४. १. ४. ८।

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विशेष माह—"स एतेनेति।

पक्षान्तर माह—"तदाहुरिति। 'तत्' तत्र ग्रहणविषये ब्रह्म-वादिन 'आहुः' अनेन मन्त्रेण जुह्वादिषु 'त्रिस्त्रिः' गृह्णीयात्[१]। तथा च समन्त्रकग्रहणस्य प्रत्येकं त्रिरावृत्तत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वं सिध्यतीति तेषा माशयः[२]।

सकृत्त्वपक्षं निगमयति— "तद् त्विति। सर्वास्वपि स्रुचु सकृ-त्सकृदेव मन्त्रेण गृह्णीयात्। अत्र सकृद्ग्रहणपक्षेऽपि हि ग्रहणस्य त्रित्वसङ्ख्या समाहारेण सम्पद्यत इत्यर्थः॥ १८॥ ५ [३.२.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणम्[३]॥

१—पक्षापक्षविचारतात्पर्यं का० श्रौ० २. ७. १३–१७ सू० पर्यालोच्यम्।

२— "ध्रुवायाश्च जुह्वत्"–इति का० श्रौ० सू० २. ७. १८।

३— इह तु ब्राह्मणे एकैव कर्म विहित माज्यंनिनयनं नाम। तत्रेयं पद्धतिः— अध्वर्युः सव्येन जुहूं वेदं च गृहीत्वा दक्षिणेन स्रुव मादाय, तेनैव स्रुवेणाज्यस्थाल्याः तूष्णी माज्य मादाय मन्त्रेण जुह्वां निनयति। निनयनं ग्रहणम्। जुह्वां चतुरः स्रुवान् गृह्णाति। तत्र मन्त्रेणैकवारं त्रिस्तूष्णीम्, अथवा त्रिर्मन्त्रेण सकृत् तूष्णीम्। तत उपभृति अष्टकृत्वः तथैवाज्यस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं भवति। तत्रैकवारं त्रिवारं वा मन्त्र-प्रयोगः; मन्त्रस्तु स एव। ततो ध्रुवायां तथैव चतुर्ग्रहणम्। तत्रापि जुह्वा मिव सकृत् त्रिर्वा मन्त्रप्रयोगः। मन्त्रश्च स एवेति विवेकः।

प्रोक्षणीरध्वर्यु*रादत्ते। स ऽइध्म मेवाग्रे प्रोक्षति कृष्णो ऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्य मेवैतदग्नये करोति† ॥ १ ॥

अथ व्वेदिं प्रोक्षति। व्वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति‡ तन्मेध्या§ मेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति‖। तत् पुरस्ताद्ग्रन्थ्या साद-यति तत् प्रोक्षति बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षा-मीति¶ तन्मेध्य मेवैतत् स्रुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयत्युदित्यै व्युन्दन मसीतीयं वै पृथिव्यु-दितिस्तदस्या ऽएवैतदोषधीनां मूलान्युपोनत्ति ता ऽइमा आर्द्रमूला ऽओषधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यग्राणि भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति** ॥ ४ ॥

अथ व्विस्रꣳस्य ग्रन्थिम्। पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति व्विष्णो स्तुपोऽसीति यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्येय मेव†† शिखा

* 'रध्वर्यु'—इति ग।
† 'ति'—इति क, ख।
‡ 'प्रोच्चामि'—इत्येव च।
§ 'तन्मेध्य'—इति क।
‖ 'प्रयच्छन्ति'—इति क, ग।
¶ 'प्रोच्चामि'—इत्येव च।
** 'न्ति'—इति क, ख।
†† 'ए मे'—इति ख, च।

स्तुप एता मेवास्मिन्नेतद्दधाति पुरस्ताद् गृह्णाति पुरस्ताद्ध्ययुँ स्तुपस्तस्मात्पुरस्ताद् गृह्णाति* ॥ ५ ॥

अथ सन्नहनं व्विस्रँसयति। प्रक्लृप्तँ हैवास्य स्त्री व्विजायत ऽइति तस्मात् सन्नहनं व्विस्रँसयति तद्दक्षिणायाँ श्रोणौ निदधाति नीविर्हैवास्यैषा दक्षिणत ऽइव हीयं नीविस्तस्माद्दक्षिणायाँ श्रोणौ निदधाति तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव हीयं नीविस्तस्मात्पुनरभिच्छादयति† ॥ ६ ॥

अथ बर्हि स्तृणाति। अयं‡ वै स्तुपः प्रस्तरोऽथ यान्यवाञ्चि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्येवास्मिन्नेतद्दधाति तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै व्वेदिः§। ता‖ मेतद्देवाश्च पर्यासते ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवाँसोऽनूचानास्तेष्वेवैना मेतत् पर्यासीनेषुनग्नां करोत्यनग्नताया ऽएव तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै व्वेदिः¶। तावती** पृथिव्योषधयो बर्हिस्तदास्य मेवैतत् पृथिव्या मोषधीर्दधाति ता ऽइमा

* 'ति'–इति क, ख।
† 'ति'–इति क, ख।
‡ 'यात्य। यं'–इति क, ग।
§ 'वै व्वेदिः'–इति क, ग।
‖ 'व्वेदि। स्ता'–इति क, ग।
¶ 'वै व्वेदिः'–इति क, ग।
** 'दि। स्तावती'–इति क, ग।

ऽअस्यां पृथिव्या मोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्मादाहुं स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलꣳ स्तृणीयादित्याहुः। यत्र वा ऽअस्यै बहुलतमा ऽओषधयस्तदस्या ऽउपजीवनीयतमं तस्माद् बहुलꣳ स्तृणीयादिति तद्वै तदाहर्त्तुर्यैवाधि चिट्टत् स्तृणाति चिट्टद्धि यज्ञोऽथो ऽअपि प्रबर्हꣳ* स्तृणीयात् स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति ह्यृषि†णाभ्युनूक्त मधरमूलꣳ स्तृणात्यधरमूला‡ ऽइव हीमा ऽअस्यां पृथिव्या मोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्मादधरमूलꣳ स्तृणाति§ ॥ १० ॥

स स्तृणाति। ऊर्णम्रदसं॥ त्वा स्तृणामि स्वासस्थां¶ देवेभ्य ऽइति साध्वीं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह यदा ह्योर्ण-म्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति स्वासदां देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह** ॥ ११ ॥

अथाग्निं कल्पयति। शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः पूर्व्वार्द्धो†† वै शिरः पूर्व्वार्द्ध मेवैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्यु-

* 'प्रव्बर्हिꣳ'—इति ख, 'प्रवर्हꣳ'—इति च।

† 'त्वृषि' च, 'न्वृषि'—इति च-मुद्रौ।

‡ 'ला'—इति च।

§ 'ति'—इति ख।

॥ 'स्तृणा। त्वूर्णाम्रदसं'—इति क, ग।

¶ 'स्वासंस्था'—इति क, ग।

** 'ह'—इति ख।

†† 'पूर्व्वोऽर्द्धो'—इति च।

परि प्रस्तरं धारयन् कल्पयत्ययं वै स्तुपः प्रस्तर ऽएतु मेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् कल्पयति ॥ १२ ॥

अथ परिधीन्परिदधाति। तद्यत्परिधीन्परिदधाति यत्र वै देवा ऽअग्रेऽग्निं होत्राय प्राहणत तद्धोवाच न वा अहमिद मुत्सहे यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहे- यन्त्रीन्पूर्व्वान्प्राहंस्ते प्राधन्विषुस्तान्नु मेऽवकल्पयताथ वा ऽअहमेतदुत्साक्ष्ये यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहेय मिति तथेति तानस्मा ऽएतानवाकल्पयंस्त ऽएते परिधयः ॥ १३ ॥

स होवाच। वज्रो वै तान्वषट्कारः प्राहणग्वज्राद्वै वषट्काराद्बिभेमि यन्मा वज्रो वषट्कारो न प्रवृञ्ज्या- देतैरेव मा परिधत्त तथा मा वज्रो वषट्कारो न प्रवर्क्ष्यतीति तथेति त मेतैः पर्यदधुस्तन्न वज्रो वष- ट्कारः प्राहणक् तद्वस्मैवैतदग्नये नह्यति यदेतैः परि- दधाति ॥ १४ ॥

त ऽउ हैत ऽऊचुः। इद* मु चेदस्मान् यज्ञे युङ्क्ष्यास्त्वेवास्माक मपि यज्ञे भाग ऽइति ॥ १५ ॥

तथेति देवा ऽअब्रुवन्। यद्बहिष्परिधि स्कन्त्स्यति

---

* 'ऽऊचु। रिद'—इति क, ग।

तद्युष्मासु हुत मथ यद्द उपर्युपरि होष्यन्ति तद्वो*ऽविष्यत्यथ यदग्नौ होष्यन्ति तद्वो ऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवत्युथ यदेनानुपर्युपरि जुह्वति तदेनानवत्युथ यद्वहिष्परिधि स्कन्दति तदेतेषु हुतं तस्माद् ह नाग इव स्कन्नꣳ स्यादिमां वै ते पृथिवीं† प्राविशन् यद्वा ऽइदं किञ्च स्कन्दत्यस्या मेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

स स्कन्न मभिमृशति। भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहेत्येतानि वै तेषा मग्नीनां नामानि यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पतिस्तद्यथा व्युषट्कृतꣳ हुत मेव मस्यैतेषग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्धैके। इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधति। तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः क्रियते तस्यो हैवैतेऽवक्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहरन्ति परिधय ऽइति तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः। ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माग्निरग्नयो हि तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

यदि पालाशान् न विन्देत्। अथो‡ ऽअपि वैकङ्कताः

---

* इत उत्तरं 'तद्वो'—इत्यन्तो ग्रन्थः च-पुस्तके नास्ति।

† नास्त्येतत् पदं च-पुस्तके। ‡ 'विन्दे। दथो'—इति क, ग।

स्युर्यदि वैकङ्कतान् न विन्देदथो ऽअपि कार्ष्मर्यमयाः स्युर्यदि कार्ष्मर्यमयान् न विन्देदथो ऽअपि बैल्वाः स्युरथो खादिरा अथो ऽऔदुम्बरा एते हि वृक्षा यज्ञियास्तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

अथेध्मादीनां प्रोक्षणं विधत्ते— "प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इत्यादिना। "अग्नये करोतीति। अग्नौ होध्म आधास्यते, अतोऽग्न्यर्थं प्रोक्षणेनेध्मं[1] मेध्यं कृतवान् भवतीत्यर्थः[२] ॥ १ ॥

"अथ वेदि मिति। "बर्हिषे करोतीति। 'बर्हिषे त्वा'-इति[२] मन्त्रलिङ्गात् स्तरिष्यमाणबर्हिरर्थं वेदिं शुद्धां करोति; प्रोक्षणेन बर्हिस्तरणयोग्यतां वेदेरापादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

"अथेति। "पुरस्ताद्ग्रन्थीति। 'पुरस्तात्' पूर्वभागे सन्नहनरज्जोः ग्रन्थिर्यथा भवति तथा आसादयतीत्यर्थः ॥

"स्रुग्भ्यः करोतीति। बर्हिष उपरि स्रुचा मासाद्यमानत्वात् तद्योग्यता मेतन्मन्त्रकरणकेन प्रोक्षणेन बर्हिषः[४] सम्पादयतीत्यर्थः[५] ॥ ३ ॥

१— "इध्माः समिन्धनात्"-इति निरु० ८. २. १। "विंशतिकाष्ठक इध्मः"-इति का० प० ५. १। अ० को० १. ४. १२।

२— अत्र मन्त्रः—वा० सं० २. १. १। का० श्रौ०सू० २. ७. १९ क।

३— मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १. २। का०श्रौ०सू० २. ७. १९ ख।

४— "त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा"-इति का०श्रौ०सू० ५. १. २५। "बर्हिः परिबर्हणात्"-इति निरु० ८. २. ५।

५— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० २. १. ३। का०श्रौ०सू० २. ७. १९ ग।

अवशिष्टानां प्रोक्षणीनां[1] विनियोग माह— "अथेति। "ओष-धीना मिति। स्तरणार्थ माहृतबर्हिर्लक्षणाना मोषधीना मित्यर्थः। सूचितं हि कात्यायनेन—"शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दन मिति[2]। मन्त्रस्य[3] प्रयोजन माह— "इयं वा इति। पृथिव्याः सम्बन्धिन्यो या व्रीहियवाद्या ओषधयः, तासा मेव मूलानि आर्द्रीकरोति। "उन्दी क्लेदने"–इति[4] धातुः। अनेनोदकेन ता इमा ओषधयः आर्द्रमूला भवन्ति; यस्मादेवं तस्मादेव कारणात् ओषधीना मग्रभागेषु शुष्केष्वपि मूलभागा आर्द्रतयैव दृश्यन्त इत्यर्थः॥ ४ ॥

प्रस्तरस्य[5] ग्रहणं विधत्ते— "अथेति। बर्हिस्सन्नहनरज्जोर्ग्रन्थिं विमुच्य 'पुरस्तात्' पूर्वदिग्भागे करोति। "विष्णोः"–इति[6] मन्त्रेण प्रस्तरं गृह्णीयात्। मन्त्रस्य प्रयोजन माह— "यज्ञो वा इति। आहवनीयसाध्यस्य यज्ञात्मकस्य 'विष्णोः' प्रस्तरमुष्टिरेव शिखारूपः 'स्तुपः' केशसङ्घातः। आहवनीयनिकटे तद्ग्रहणात् शिखा मेव तस्मिन् स्थापितवान् भवतीत्यर्थः। पुरस्ताद्ग्रहण मनूद्य प्रशंसति— "पुरस्तादिति। 'अयं' पिण्डीभावेन बद्धो मानुषः 'स्तुपः' केश-

१— प्रोक्षण्य आपः ६०—७० पृ० द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० २. ७. २०।

३— मन्त्रोऽयम्— वा० सं० २. २. १। ४— धा० पा० २०।

५— "कुशप्रस्थः प्रस्तर उपसन्नद्धः"–इति का० श्रौ० सू० ५. १. २६। पुष्पिता दर्भमञ्जर्यो बर्हिषः समीपे बद्धः प्रस्तरो भवतीत्यर्थः। "प्रस्तरो दर्भमुष्टिरूपः"–इति वेददीपः। अम० को० ३. ३. १६१।

६— वा० सं० २. २. २। का० श्रौ० सू० २. ७. २१।

सङ्घातः शिरसः पूर्वभागे हि भवति; अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे[1] स्तुपधारणाय पुरस्ताद्ग्रहणं युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्रंसनं विधाय प्रशंसति— "अथेति। सन्नहनस्य विस्रंसने सति 'अस्य' यजमानस्य स्त्री 'प्रक्लृप्तं' प्रकर्षेण क्लृप्तं दश-मासमसम्पूर्णावयव मपत्यं 'विजायते' प्रसूयते। 'इति'-शब्दो हेतौ[2]। यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः॥

तस्याः सन्नहनरज्जोर्देशविशेषे स्थापनं विधत्ते— "तदिति। "नीविर्ह्येवेति। 'अस्य' यजमानस्य 'एषा' रज्जुर्नीविरेव भवतीत्यर्थः। नीविरूपत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति— "दक्षिणत इवेति। लोके हि वाससः परिधाने दक्षिणपार्श्व एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्मात् दक्षिणश्रोणौ सन्नहनरज्जुनिधानं नीविपरिकल्पन मेव भवतीत्यर्थः॥

सन्नहनस्योपरि दर्भान्तरैश्छादनं विधत्ते— "तत्पुनरिति। तदुपपादयति— "अभिच्छन्नेवेति। उपरि वाससा 'छन्नेव' आवृतेव हि लौकिकी नीविर्भवति, तस्मादभिच्छादनं कार्य मित्यर्थः॥ ६ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधत्ते—"अथेति। 'स्तृणाति' वेदिं छादयतीत्यर्थः। तत्स्तरणं प्रशंसति— "अयं वा इति। यः 'अयं' प्रस्तरः, स ऊर्ध्वबद्धकेशसङ्घातात्मक स्तुपः; अथ तद्व्यतिरिक्तानि श्मश्रुप्रभृतीनि यान्यवाङ्मुखानि लोमानि, स्तीर्यमाणेन बर्हिषा 'अस्य' यज्ञस्य[3] तान्येव सम्पाद्यन्त इत्यर्थः॥ ७ ॥

१— 'पुरोभागे'—इति ठ।

२— अम० को० ३. १. २२. ७। हे० को० अने० ७. २१, २२। मेदि० को० अव्य० २२, २३।

३— 'यजमानस्य'—इति ठ, ड।

"योषा वा इत्यादि। हविर्ग्रहणाय आगत्य ये देवा: वेदे: उपरित:[१] उपविशन्ति, ये च 'शुश्रुवांस:' प्रयोगाभिज्ञाना:[२] 'अनूचाना:' अनुष्ठातृरूपा: ऋत्विग्रूपा ब्राह्मणा: समीपे वर्त्तन्ते; स्त्रीरूपा इयं[३] वेदि: स्वय मचानावृता[४] सती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति; अतस्तस्या बर्हिषा आच्छादनं अनग्नतायै सम्पद्यत इत्यर्थ: ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रशंसति—"यावती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणस्य स्रक्ष्णतां[५] विधत्ते— "तद्वा इति। 'बहुलं' निरन्तरं यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तृणीयादित्यभिज्ञा: कथयन्तीत्यर्थ:। एवं वदता मभिप्राय माह— "यत्र वा इति। 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[६]; 'अस्या:' पृथिव्या: सम्बन्धिनि 'यत्र' यस्मिन् स्थाने ओषधीनां बाहुल्य मस्ति, तदेव स्थानं सर्व्वै: प्राणिभिरतिशयेनोपजीवनीयं भवति, तस्मादुपजीवनीयत्वसिद्धये बहुलं स्तरणं कर्त्तव्य मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थ: ॥

अस्तु भूमेरुपजीवनीयतमत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभ:? तत्राह— "तद्वा इति। 'तस्य' बर्हिषो य: 'आहर्त्ता' यजमान:, तस्मिन्नेव 'तद्' बहुलस्तरणकृत मुपजीवनीयतमत्वलक्षणं फलं भवति; अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वात्। अत एव जैमिनि:

१— 'परित:'—इति ठ, ड। २— 'प्रयोगाभिज्ञा:'—इति ठ।

३— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तके। ४— 'मनावृता'—इति ठ।

५— 'लक्ष्णतां'—इति ठ।

६— पा० सू० २. ३. ६. वा० १।

सूत्रयामास— "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्"–इति[1]। 'आह-त्तेर्यैवाधि'-इत्यधिशब्दो विभक्त्यर्थानुवादी ॥

स्तरणस्य त्रिवृत्त्वं विधत्ते— "त्रिवृत् स्तृणातीति। त्रिभिर्मुष्टि-भिर्बर्हिस्त्रिधातु यथा भवति तथा वेदिं छादयेत्। तत्रैकं मुष्टिं वेदेः पूर्वभागे स्तीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमभागे पूर्वमुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयात्; ततस्तृतीयं मुष्टि मपि वेदेरपरार्द्धे द्वितीय-मुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयादिति। एवं स्तरणं[2] प्रत्यक् परिसमाप्ति-रित्येकः पक्षः।

पक्षान्तर माह— "अथो इति। 'प्रबर्हं' प्रवृह्य प्रवृह्य प्रथम-मुष्टिं वेद्यपरार्द्धे स्तीर्त्वा, तस्याश्च मुष्ट्यन्याधस्तात् तत्सम्बद्धं[3] द्वितीयं मुष्टिं स्तृणीयात्, एव मेव तृतीय मपि। एवं मुष्टित्रयस्य परस्पर-सम्बन्धं ऋङ्मन्त्रपादोदाहरणेन द्रढ़यति-- "स्तृणन्तीति। 'आनुषक्' अनुषक्तं परस्परसम्बद्धं बर्हिरध्वर्यवः स्तृणन्तीति ऋक्पादस्यार्थ.[4]। 'अतः' अस्मान्मन्त्रलिङ्गात् पूर्वं मुष्टिं प्रवृह्य तस्याधस्तात् तत्संसक्त मेवापरं मुष्टिं स्तृणीयादिति भावः। अस्मिन्पक्षे स्तरणस्य प्रागप-वर्गता।

कात्यायनः पक्षद्वय मपि सूत्रयामास[5]— "पश्चादपवर्गं प्रवृहन्

१— जै० सू० ३. ७. १८; अ० मा० ३. ७. ८।

२— 'स्तरणस्य'–इति ठ।

३— 'मुष्टस्य तस्याधस्तात् सम्बद्धम्'–इति ठ।

४ ऋ० सं० ८. ४५. १। निरु० ६. ३. ५ द्रष्टव्यम्।

५— का० श्रौ० सू० २. ७. २६, २७।

वेति। अस्मिन्पचद्वयेऽपि बर्हिर्मूलस्याधरत्वं विधाय प्रशंसति— "अधरमूल मिति ॥ १० ॥

विहितं स्तरण मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स स्तृणातीति। "ऊर्ण-म्रदस मिति[1]। मन्त्रपदस्य पर्यवसित मर्थ माह—"साध्वी मिति। ऊर्णासूत्रनिर्म्मितकम्बलवन्मृदुभूतां त्वां हे वेदे![2] स्तृणामीति हि तस्यार्थः। तथाच 'साध्वीं' शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरी मित्यय मर्थः सम्पद्यत इत्यर्थः। मन्त्रस्य द्वितीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— "स्वासस्था मिति। सुखेनासितु मुपवेष्टुं योग्यां 'स्वासस्थाम्'। एतस्य पदस्याभि-प्रायकथनं 'स्वासदाम्'-इति। सुखेन आसितुम्[3], आसदन मुप-वेशनं कर्त्तुं शक्या 'स्वासदा', ता मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेः प्रबलीकरणं विधत्ते— "अथाग्नि मिति। 'कल्पयति' क्लृप्तं हविर्दहनसमर्थं करोतीत्यर्थः। तच्च कल्पन माहवनीयस्यैवेति प्रतिपादयति— "शिरो वा इति। देहस्य पूर्वभागो हि शिरः; अत आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् 'यज्ञस्य शिरः'। तथाच यज्ञस्य पूर्वार्द्धं माहवनीयं कल्पयन् शिर एव कल्पयति[4]।

तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते— "उपर्युपरीति। अग्नेरत्यन्तसन्निकृष्टोपरिभाग इत्यर्थः। "उपर्यध्यधसः सामीप्ये"-इति[5] द्विर्वचनम्। तद्धारणं प्रशंसति— "अयं वा इति। योऽयं

१— वा० सं० २. २. ३। का० श्रौ० सू० २. ७. २२।

२— 'वेदि!'–इति ङ। ३— 'आसत्तुं'–इति ठ।

४— 'माहवनीयकल्पनं यत्, शिर एव तत् कल्पयति'–इति ङ

५— पा० सू० ८. १. ७।

'स्तुपः' केशसङ्घातः शिरसि दृश्यते, अथ मेव खलु प्रस्तरः। यज्ञ-शिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, 'एत मेव' केशसङ्घातं तस्मिन् 'प्रतिदधाति' सन्दधाति[1] ॥ १२ ॥

परिधिपरिधानं[2] विधत्ते— "अथेति। परितो धीयन्त इति 'परिधयः'। "उपसर्गे घोः किः"-इति[3] कर्म्मणि कि-प्रत्ययः। तदेतत्परिधान मुपपादयितु मनुवदति— "तद्यदिति ॥

इतिहासमुखेनैतत्परिधान मुपपादयति— "यत्र वा इति। यत्र इमम् 'अग्निं' पुरा[4] 'होत्राय' होतृकर्मणे देवाः 'प्रावृणत' प्रवृत-वन्तः, 'तत्' तदानीं सोऽग्निः 'उवाच' उक्तवान्। कथ मिति, तदुच्यते— "न खल्वह मिदानीं मुत्साहं करोमि, 'वः' युष्माकं होता स्यां हव्यं च वहेयम्,-इति"। यदेतद्धोतृत्वहव्यवहनादिलक्षणं कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत् कर्तुं नोत्सह इत्यर्थः ॥

अनुत्साहकारण मुपन्यस्यति— "त्रीन् पूर्वानिति। हे देवाः! यूयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् त्रीन् 'प्रावृढ्म्' प्रवृतवन्तः स्थः; ते च

१— "दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखेव"-इति वे० दी०।

२— "परितः समन्ततः स्थाप्यन्ते"-इति परिधयः। "परितः सर्वतः चतुर्दिक्षु निधानात् परिधयः"-इति पक्षे तु परिधित्रित्वे दोषः स्यात्; अस्ति च परिधित्रित्वं परिधिचतुष्ट्वेति सम्प्रदायः। तथाहि— "बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः। त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम्"-इति का०प्र० २. ५. १९।

३— पा० सू० ३. ३. ९२।

४— "यत्र खल्विमं हव्यवाहम् 'अग्निम्' पुरा"-इति ठ।

तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्, प्राम्नुवतेत्यर्थः। एतच्च प्रागाम्नातम्— "चतुर्द्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास"-इत्यत्र[1] ॥

"तान् न्वित्यादि। प्राग्-गतान्[2] 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अवकल्पयत' अवक्लृप्तान्[3] मूर्त्तिसामर्थ्ययुक्तान् कुरुत; 'अथ' अनन्तर मेव होता स्या मित्यादि 'यत् एतत् उत्साच्ये अहम्' एतद्विषय मुत्साहं करिष्ये। ते च देवाः 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतान् अवाकल्पयन्' समर्थान् मूर्त्त्यादियुक्तानकुर्वन्, 'ते' चेमे 'परिधयः' सञ्जाताः ॥ १ ३ ॥

एव माख्यायिकया परिधीना मुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्नेः परिधानं कार्य मित्येतदपि प्रतिपादयति— "स हेति। एतद् देवान् प्रत्यग्निरुवाच[4]। 'प्रावृणक्' प्रकर्षेणावर्जयत्। वषट्काराद्भीतं मां 'यत्' येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंस्यात्, तदेतत्परिधानं मम कुरुत; तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न प्रवर्क्ष्यति' न हिंसिष्यति। एव मग्निनोक्ते देवा अपि 'तथेति' अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः। 'अतः' देवैः परिधानकरणात् 'तम्' अग्निम् वज्रात्मको वषट्कारो नाबाधिष्ट। अतः परिधिपरिधानं अग्नेः कवचबन्धन मेव भवति। तस्मादवश्यं तत्कर्त्तव्य मिति भावः ॥ १ ४ ॥

१— २ प्र० १ ब्रा० १ क० (१२४, १२७ पृ०)।

२— 'प्रगतान्'-इति ठ, ड। ३— 'प्रवक्लृप्तांस्तान्'-इति ठ, ड।

४— 'प्रत्यग्निवाक्यम्'-इति ठ।

अथ प्रसङ्गाद् "भुवपतये[1] स्वाहा"-इत्यादिमन्त्रैः[2] स्कन्नस्य हविषोऽभिमर्शनं विधित्सुः, परिधिरूपेणावस्थितानां भुवपत्यादि[3]-सञ्ज्ञकानां तेषा मग्नीनां स्कन्नद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति– "त उ हेत्यादिना। 'ते' परिधिरूपेणावस्थिताः पूर्वाग्नयः 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'ऊचुः' उक्तवन्तः। अस्मांश्चेत् 'इदम्' इदानीं यज्ञे (पुनः 'युङ्क्थाः'[4]) युक्तान् कुरुथ, तर्ह्यस्माक मपि यज्ञे कश्चिद्भागोऽस्त्विति ॥ १५ ॥

"तथेत्यादि। देवाश्च 'तथेति' प्रत्यशृण्वन्। प्रतिश्रुत्य चैव मब्रुवन्। कथ मिति। 'बहिष्परिधि' परिधीनां बाह्यदेशे 'यद्' हविः 'स्कन्त्स्यति' स्कन्नं भविष्यति, 'तद् युष्मासु हुतम्' अस्तु; तत् स्कन्नं हविरसाधारणो युष्मद्भागो भवत्वित्यर्थः। अथ च 'वः' युष्माकम् 'उपर्युपरि' अत्यन्तसमीपोपरिभागे 'यद्' हविः होष्यन्ति, तद् 'वः' युष्मान् 'अविष्यति' तृप्तान् करिष्यतीति। अवतिरत्र तृप्त्यर्थः। "अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमेषु[5]"-इतिपठितत्वात्। यच्चाग्नौ होष्यन्ति, तदपि युष्माकं तृप्तिकर मस्त्विति। एवं देवैः तेषा मग्नीनां भागो दत्तः। यस्मादेवं तस्मादिदानी मप्यग्नौ हवनादिक मेनांस्तर्पयतीत्याह– "स यदिति। 'सः'-इति व्यत्ययेन

१— 'भुपतये'–इति ठ।

२— ते च मन्त्राः वा० सं० २. २. ४, ५, ६।

३— 'भूपत्यादि'–इति ठ।

४— नास्त्येतत् पदद्वयं ठ-पुस्तकादन्यत्र।

५— धा० पा० ६००।

बह्वर्थे एकवचनम्[१]। तथा च बहिष्परिधि 'यत्' हविः स्कन्दति, तत् 'एतेषु' अग्निषु कृत मेव भवति।

स्कन्नस्य च तद्भागत्वं प्रत्यक्षतो दर्शयति— "तस्माद् हेति। यस्मादेवं परिधिरूपाग्नीनां स्कन्नं हविर्भागत्वेन परिकल्पितम्, तस्मादेव कारणात् हविः स्कन्नं स्यादिति यत्तत् 'आगः' अपराधो[२] न भवति। कुत इत्यत आह— "इमा मिति। 'ते' प्रगता अग्नयः, 'इमां' भूमिं खलु प्रविष्टाः, यच्चाज्यादिकं कि मपि हविः स्कन्दति, तत्सर्वं पृथिव्या मेव प्रतितिष्ठति। एवं च तेन स्कन्नेन तत्रत्याना मग्नीनां सम्बन्धात् तृप्तिर्भविष्यतीति न स्कन्नदोषः॥ १६॥

एवम्भूतं स्कन्नं हविः परिधिरूपेणावस्थितानां भूमौ प्रविष्टाना मग्नीनां भाग इत्युपपाद्य तत्तदग्निनामधेययुक्तैर्मन्त्रैस्तस्याभिमर्शनं विधत्ते— "स स्कन्न मिति। 'तत्' तच्च एवं नामोद्देशेन अभिमर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृतं' वषट्कारेण प्रत्तं हविः तस्यै देवतायै कृतं भवति, एव मेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुवपत्यादि[३]नामकेषु परिधिरूपाग्निषु तत् स्कन्नं हविः कृत मेव भवतीत्यर्थः॥ १७॥

तेषां परिधीना मिध्मावयवत्वं केचिन्मन्यन्ते, तेषां मत मुपन्यस्य निरस्यति[४]— "तद्धैक इत्यादिना। 'इध्मस्य'–इत्यवयवावयवि-

१— पा० सू० १. १. ८५।

२— 'सोऽपराधः'–इति जादिषु, हे च।

३— 'भूपत्यादि'–इति ठ। ४—'मत मुपन्यस्यति'–इति ठ

सम्बन्धार्था षष्ठी[1]; इध्मस्यावयवभूतानित्यर्थः। अग्निसमिन्धनाय हीध्मः क्रियते, अतस्तदवयवानां समिन्धनसामर्थ्य मेव, न तु परिधानसामर्थ्य मस्तीत्यनवक्लृप्तिः। तदेतदाह— "अनवक्लृप्ता इति।

"तस्यो हैवेत्यादि। 'यस्य' यजमानस्य परिधय इत्येवं रूपेण इध्मात् पृथक्, तानेवाहरन्त्यध्वर्यवः; तस्यैव यजमानस्य एते 'अव-क्लृप्ताः' परिधानलक्षणकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः। यस्मादेवं 'तस्मात्' इध्मानन्तर्भूतान् 'अन्यान्' एव परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते— "तस्मादिति ॥ १८ ॥

परिध्युपादानभूतान् वृक्षान् उत्तरोत्तराननुकल्पतयोपादेयान् विधत्ते— "ते वा इति। 'ते' खलु परिधयः पलाशवृक्षजा भवेयुः। "ब्रह्म वै"-इत्यादि तत्प्रशंसा। ब्रह्मविषयस्य रहस्यस्य[2] श्रवणात् पलाशवृक्षस्तावद् ब्रह्मात्मकः। तथा च तैत्तिरीयकम्— "देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोदिति[3]। अग्निवाय्वादित्यरूपेण हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः[4] एवावस्थानादग्निरपि ब्रह्मात्मकः। तादृग्[5] अग्न्यात्मकत्वं च परिधीनां प्रतिपादितम्। अतोऽग्निरूपब्रह्मात्म-कानां परिधीनां पलाशरूपब्रह्मविकारत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ १९ ॥

स्पष्ट मन्यत् ॥ २० ॥ ६ [२. २.] ॥

१— पा० २. ३. ५० सू० भा० द्रष्टव्यम्।

२— 'रहस्ये'-इति आदिषु। ३— तै० सं० ३. ५. ७. २

४— 'हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मणः'-इति ठ।

५— नास्त्येतत् पदं ड-पुस्तके।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्[१] ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः[२]

१— अस्मिन् ब्राह्मणे इध्मवेदिबर्हिषां प्रोक्षणम्, बर्हिःस्तरणम्, प्रस्तर-स्थापनम्, आहवनीयाग्निकल्पनम्, परिधिपरिधानारम्भश्च। तत्रेयं पद्धतिः— अध्वर्युः वेदित आज्यस्थाली मादायान्यत्र सुगुप्ते संरक्ष्य इध्मकाष्ठान् विस्रंस्य "ब्रह्मन्निध्मं प्रोक्षिष्यामि"—इति ब्रह्माणं पृच्छति। "प्रोक्ष यज्ञम्"—इति च ब्रह्मा तत्रानुजानाति। ततस्तेषां प्रोक्षणं कार्यम्। वेदेः बर्हिषाश्चैव मेव प्रोक्षणम्। ततोऽवशिष्टैर्जलैर्बर्हिर्मूलानां प्रोक्षणञ्च। ततो यथा वेदिभूमिर्न दृश्येतैवं कृत्वा तैरेव बर्हिभिः आच्छादयेत्। एतदेव बर्हिस्तरण मुच्यते। तत्स्तरणप्रकारवैविध्यं तु ऋत्विक्कृताभिनयदर्शनत एव सुगमम्। तत इध्मात् समिध मादाय ब्रह्मणो हस्तात् प्रस्तरञ्चादाय आहवनीयस्योपरि धारयन् आहव-नीयाग्निं कल्पयेत्। कल्पनं चात्र हविर्दहनसमर्थीकरणम्। परिधि-परिचयस्तूक्तपूर्वः।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके "कण्डिकाः १२२"—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव, ग-घ-ङ-पुस्तकेषु नास्ति, च-पुस्तके तु "कण्डिकासङ्ख्या १२२"—इति।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,
अपि वा
तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । ए*तद्ध्येषां जीव मेतेन सतेजस ऽएतेन व्वीर्य्यवन्तस्तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

स मध्यम मेवाग्रे परिधिं परिदधाति । गन्धर्व्वस्त्वा व्विश्वावसुः परिदधातु व्विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित ऽइति† ॥ २ ॥

अथ दक्षिणं परिदधाति । इन्द्रस्य‡ बाहुरसि दक्षिणो व्विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइति§ ॥ ३ ॥

अथोत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्म्मणा व्विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य

* 'स्यु । रे'–इति ग ।   † 'इति'–इति ख, 'इति'–इति च ।

‡ 'परिदधातीन्द्रस्य'–इति ग ।   § 'इति'–इति ख, 'इति'–इति च ।

परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित ऽइत्यमुयो ह्य तस्मादाहाग्नि-रिड ऽईडित ऽइति* ॥ ४ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । स मध्यम मेवाग्रे परिधि मुपस्पृशति तेनैतानग्रे समिन्धे ऽथाग्नावभ्यादधाति तेनो ऽग्निं प्रत्यक्षꣳ समिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति । व्वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमहि । अग्ने बृहन्त मध्वर ऽइत्येतया गायत्र्या गायत्री मेवैतत्समिन्धे सा गायत्री समिद्धान्यानि छन्दाꣳसि समिन्धे छन्दाꣳसि समिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं व्वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयाꣳ समिध मभ्यादधाति । व्वसन्त मेव तया समिन्धे स व्वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून्त्समिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति सोऽभ्यादधाति समिदसीति समिद्धि व्वसन्तः† ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति । सूर्य्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिशस्त्या ऽइति गुप्त्यै वा ऽअभितः परिधयो भवन्त्यथैतत् सूर्य मेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति नेत्

* 'ऽइति'—इति ख, 'इति'—इति च ।

† 'व्वसन्तः'—इति ख, 'न्तः'—इति च ।

पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬंस्यभ्यवचरानितिसूर्यो हि नाष्ट्राणाᳬं रक्षसा मपहन्ता* ॥ ८ ॥

अथ या मेवामूं तृतीयाᳬं समिध मभ्यादधाति। अनु†याजेषु ब्राह्मण मेव तया समिन्धे स ब्राह्मणः समिद्धो देवेभ्यो यज्ञं व्वहति ॥ ९ ॥

अथ स्तीर्णां व्वेदि मुपावर्त्तते। स द्वे तृणे ऽआदाय तिरश्ची निदधाति सवितुर्बाहूस्थ इत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरो ऽथास्यैते भ्रुवावेव तिरश्ची निदधाति तस्मादिमे तिरश्च्यौ भ्रुवौ क्षत्रं व्वै प्रस्तरो व्विश ऽइतरं बर्हिः क्षत्रस्य चैव व्विशश्च व्विधृत्यै तस्मात् तिरश्ची निदधाति तस्मादेव व्विधृती नाम ॥ १० ॥

तत् प्रस्तरᳬं स्तृणाति। ऊर्ण‡म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति साधुं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह यदा-होर्णम्रदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति स्वासदं देवेभ्य इत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

त मभिनिदधाति। आ त्वा§ व्वसवो रुद्रा ऽआदित्याः सदन्त्वित्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या

* 'न्ता'—इति ख, 'न्ता'—इति च।
† 'दधात्य। नु'—इति ग।
‡ 'स्तृयात्यूर्ण'—इति ग।
§ 'दधात्या। त्वा'—इति ग।

ऽएते स्वासीदन्त्वित्येवैतदाहाभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति। नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसा मपहन्ता तस्मादभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

अथ जुहूं प्रतिगृह्णाति। घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति घृताची हि जुहूर्हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद ऽआसीदेति घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेत्युपभृतं घृताची ह्युपभृद्धि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद ऽआसीदेति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवां घृताची हि ध्रुवा हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सदं ऽआसीदेति यदन्यद्धविः* ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुहूꣳ सादयति। अध† ऽइतराः स्रुचः क्षत्रं वै जुहूर्विश ऽइतराः स्रुचः क्षत्र मेवैतद् विश ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्य्यासीनं क्षत्रिय मध‡स्तादिमाः प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुहूꣳ सादयत्यध इतराः स्रुचः ॥ १५ ॥

सोऽभिमृशति। ध्रुवा ऽअसदन्निति ध्रुवा ह्यसदन्नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽऋतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदं-

---

* 'वि॒:'–इति च। † 'दयत्य। ध'–इति ग। ‡ 'मुध'–इति ग, घ।

स्ता व्विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति मिति तद्यजमान माह पाहि मां यज्ञन्य मिति तदप्यात्मानं यज्ञाम्नान्तरेति यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सर्व्वं परि-ददाति गुप्त्यै तस्मादाह ता व्विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥ १॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ परिधीना मार्द्रतां विधाय प्रशंसति— "ते वा इति । 'एतद्' आर्द्रत्वं खलु 'एषां' जीवतां जीवनलिङ्गम् । स्थावरजङ्ग-मादिशरीरे यच्च खल्वार्द्रत्व मस्ति, 'तेन' ते 'सतेजसः' अवयव-कान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ताः 'वीर्यवन्तः' बलवन्तश्च भवन्ति। अतः सतेजस्त्वादिसिद्धये 'ते' परिधयोऽपि 'आर्द्राः' भवेयुरित्यर्थः । आर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं छन्दोगैराम्नायते—[1] "अस्य सोम्य! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्०—० अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति"—इति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्य इति विधत्ते— "स इति । मन्त्रः[2] स्पष्टार्थ इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन न व्याख्यायते । अस्मिन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च, यद् "अग्निरिड ईडितः"—इति तादात्म्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्या-

१— छा० का० ब्रा० ८. ११. १, २, ३ ।
२— वा० सं० २. ३. १ । का० श्रौ० सू० २. ८. १ ।

स्यते। अस्माभिस्तु संहिताया मेव मन्त्रा व्याख्याता इति न पुनस्तेऽत्र व्याख्यातव्याः[1] ॥ ३ ॥

दक्षिणोत्तरपरिध्योरपि समन्त्रकं[2] परिधानं विधत्ते— "अथ दक्षिण मित्यादिना। "अग्नयो होत्यादि। यस्मात् प्रागुक्तरीत्या परिधयः 'अग्नयः', 'तस्मात्' कारणाद् "अग्निरिड ईडितः"- इत्यग्निशब्देन परिधिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३,४ ॥

पूर्वाघारसमिधोऽभ्याधानं विधत्ते— "अथ समिध मिति। वायव्यां दिश मारभ्य आग्नेयदिग्भागपर्यन्त मविच्छिन्नधारया होमः "पूर्वाघारः"। स च यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां 'समिधम्' आदध्यादित्यर्थः।

तत्र धर्मविशेष माह— "स मध्यम मेवेति। 'अग्रे' अभ्याधानात्पूर्वं 'मध्यमं परिधिं' तया समिधा संस्पृशेदित्यर्थः।

तस्य प्रयोजन माह— "तेनैतानिति। 'तेन' उपस्पर्शनेन परिधिरूपान् 'एतान्' अग्नीन् प्रथमं 'समिन्धे'; 'अग्नौ' अभ्याधानेन 'तेन' आहवनीयरूपेण प्रत्यक्षस्याग्नेः समिन्धन मित्यर्थः ॥ ५ ॥

विहित मभ्याधान मनूद्य मन्त्रं[3] विधत्ते— "स इति। 'अस्य' अभ्याधानसाधनमन्त्रस्य गायत्रीच्छन्दस्कत्वात् छन्दसां मध्ये गाय-

१— यद्यपि काण्वसंहितैव सायणाचार्य्येण व्याख्याता (सापि नाद्यापि क्वचिदपि मुद्रिता), इदं तु ब्राह्मणं माध्यन्दिनम्; तथापि वाज-सनेय-सर्वशाखामन्त्राणा मभिन्नत्व मभिप्रेत्यैवोक्त मेव मिति।

२— वा० सं० २. ३. २, ३। का० श्रौ० सू० २. ८. १।

३— वा० सं० २. ४. १। का० श्रौ० सू० २. ८. २।

त्र्याख्य मपि छन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति। समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुरुत्तराणि[1] 'छन्दांसि' सन्दीपयति; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्यास्तत्र सर्वत्रानु-गमात्। गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'छन्दांसि', 'देवेभ्यः' 'यज्ञं' 'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराघारसमिधाभ्याधानं विधत्ते— "अथ या मिति। द्वितीयाघारो हि नैर्ऋतीं दिश मारभ्यैशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्न-धारया होमः; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिध मादध्यात्। पूर्वाघारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'-इति व्यपदेशः। 'तया' च समिधा 'वसन्तः' ऋतुः सन्दीप्यते। निगदसिद्ध मन्यत्।

अभ्याधाज मनूद्य मन्त्रं[2] विधत्ते— "स इति। "समिद्धीति। "समिधो यजति"-इति तद्विधानात्[3]। ईदृशी प्रसिद्धि रत्र[4] 'हि'-शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एव माघारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते— "अथाभ्याधायेति। मन्त्रस्य प्रयोजन माह— "गुप्त्यै वा इति। राक्षसादिसञ्चरणनिरसनं गोपनम्। गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम्। पूर्वस्यां दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' एतेन "सूर्यस्त्वा[5]"-इतिमन्त्रोच्चारणेन त मुद्यन्तं 'सूर्य मेव' यज्ञस्य रक्षितारं करोति।

१— "चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः"-इति पि० छ० सू० ३. ११।
२— अत्र मन्त्रः— वा० सं० २. ५. १। का० श्रौ० सू० २. ८. ३।
३— तै० सं० २. ६. १। ४— 'ईदृशीं प्रसिद्धि मत्र'-इति जादिषु
५— वा० सं० २. ५. २। का० श्रौ० सू० २. ८. ४।

श्रिष्टं स्पष्टम्[1]। इम मर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्ट मामनन्ति— "परिधीन् परिदधाति रक्षसा मपहत्यै, संस्पर्शयति रक्षसा मनन्ववचाराय, न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति"-इति[2] ॥ ८ ॥

अनुयाजप्राक्काले ऽभ्याधानायैका समिदवशेषयितव्येत्यभिप्रेत्य तस्याः समिधो ऽभिधास्यमान[3] मभ्याधान मनूद्य प्रसङ्गात्तस्य प्रयोजन माह— "अथ या मिति। "अमू मिति। 'अदः'-शब्दो विप्रकृष्टार्थवाची। विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्काले अभ्याधान मित्यर्थः। "ब्राह्मण मेव तयेति। "एषा ते अग्ने समित्"-इत्यादिना मन्त्रेण[4] यजमानगामिनो वर्द्धनाप्यायनादिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा यजमानरूपं 'ब्राह्मण मेव' 'समिन्धे' सन्दीपयति। गत मन्यत् ॥९॥

एव माहवनीये कर्त्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः; अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरणं विधित्सुस्तदर्थं विधृत्योः सादनं विधत्ते— "अथेति। बर्हिषा 'स्तीर्णां वेदिम्' 'उप'लक्ष्य आहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः। उपावृत्य च बर्हिषः सकाशाद् 'द्वे तृणे आदाय' बर्हिष उपरि 'तिरश्ची' तिर्यगग्रे 'निदधाति' "सवितुः"-इतिमन्त्रेण[5] ॥

तदेतत् तृणनिधानं प्रशंसति— "अयं वा इति। 'प्रस्तरः' हि यज्ञस्य 'स्तुपः' केशसङ्घातः। बर्हींषि श्मश्रुप्रभृतीनि लोमानि। तथा

१— 'गतम्'-इति ठ।　　२— तै० ब्रा० ३. ३. ७।
३— 'विधास्यमान'-इति ठ।　　४— तै० सं० २. ६. ९. १।
५— वा० सं० २. ५. ३। का० श्रौ० सू० २. ८. ५।

च प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये तिर्यङ्निहिते 'एते' तृणे 'भ्रुवावेव' भ्रूस्थानीये इत्यर्थः। लोकप्रसिद्ध्यैतद् द्रढयति— "तस्मादिति। यस्मादेवं यज्ञे केशश्मश्रुरूपेण संस्तुतयोः प्रस्तरबर्हिषोर्मध्ये संस्थिते तृणे तिर्यङ्नि-धीयेते, 'तस्मात्' कारणात् पुरुषशरीरस्य 'भ्रुवौ' 'तिरश्च्यौ' दृश्येते इत्यर्थः ॥

तिर्यङ्निधानस्य प्रयोजन माह— "क्षत्रं वा इति। क्षत्रियवैश्य-जातिस्थानीये प्रस्तरबर्हिषी; अतस्तयोर्विविधं धारणाय तत्तिर्यक् तृणनिधानं सम्पद्यते; इतरथा हि प्रस्तरबर्हिषोः साङ्कर्यात् क्षत्रिय-वैश्ययोरपि साङ्कर्यं स्यात्। यस्मादेव मेते तृणे तिर्यङ्निहिते विधारणप्रयोजने, तस्माद् अनयोः 'विधृती' इति 'नाम' सम्पद्यत इति निर्ब्रूते— "तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्त्रकं स्तरणं विधत्ते— "तदिति। 'तत्' तत्र विधृत्योरुपरीत्यर्थः। प्रस्तरस्तरणमन्त्रस्तु[1] बर्हिस्तरणमन्त्रवत्[2]। तत्र स्तीर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् 'साध्वीं देवेभ्यः'—इत्येवं स्त्रीलिङ्ग-तया व्याख्यातः; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'साधुं देवेभ्यः'—इति पुल्लिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेव विशेषः। अन्यत् पूर्ववद् योज्यम्[3] ॥ ११ ॥

स्तीर्णस्य[4] प्रस्तरस्योपरि स्पर्शनं विधत्ते— "त मभीति।

१— वा० सं० २. ५. ४। का० श्रौ० सू० २. ८. १०।

२— वा० सं० २. २. ३। पुरस्ताद् (२१७, २२५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

३— २२५ पृ० ३–१०पं० द्रष्टव्यम्।

४— 'स्तीर्यस्य'–इति आदिष, ढ च।